

АКАДЕМІЯ ЦИВІЛЬНОГО ЗАХИСТУ УКРАЇНИ

КАФЕДРА ОРГАНІЗАЦІЇ ПОЖЕЖНО-ПРОФІЛАКТИЧНОЇ РОБОТИ ТА ДІЗНАННЯ

О.О.Островерх, С.В.Бєлан

**Конспект лекцій
з дисципліни
“ПРАВознавство”**

Схвалено для використання
у навчально-виховному процесі
Протокол від 18 лютого 2005 р. № 6
засідання методичної ради АЦЗУ

Рецензенти: Подберезський М.К. – проректор з навчальної роботи Харківського національного педагогічного університету ім. Г.С.Сковороди, завідувач кафедри правової освіти, доктор педагогічних наук, кандидат юридичних наук, професор;

Бондаренко О.І. - проректор по роботі з персоналом Академії цивільного захисту України, полковник внутрішньої служби

Конспект лекцій з дисципліни “Правознавство”/ Укладачі:
Островерх О.О., Белан С.В. - АЦЗУ, 2005 р. - 112 с.

Конспект лекцій містить основні положення з курсу теорії держави і права, конституційного, цивільного, цивільно-процесуального, сімейного, житлового, трудового, адміністративного та кримінального права України, а також з основ організації діяльності судових та правоохоронних органів. До кожної теми наведено питання до семінарського заняття, список сучасної правової літератури для самостійного засвоєння матеріалу, підготовки рефератів та обговорень.

Курс лекцій призначений для курсантів, слухачів та студентів Академії цивільного захисту України.

Відповідальний за випуск Островерх О.О.

Вступ.

У Конституції України відображено демократичну, правову державу з верховенством правового закону й визначенням людини найвищою соціальною цінністю як сучасного орієнтира розвитку суспільства, його історичної перспективи. Реалізація цих конституційних ідей пов'язана не лише з проведенням конституційної, парламентської, адміністративної, муніципальної, правової реформи сучасного конституційного ладу України й створенням у підсумку стабільного та водночас динамічного законодавства із забезпеченням законності в діяльності держави та її органів, посадових осіб, системи місцевого самоврядування і громадських формувань, надійної, швидкої і справедливої юстиції, незалежного правосуддя, а й з подоланням правового нігілізму, що досяг небезпечних меж в усіх сферах державного й суспільного життя і, головне – із формуванням високого рівня правової культури суспільства та кожної людини, що і є основною метою і завданням дисципліни.

Необхідною умовою розвитку цих процесів є їхній правовий супровід і забезпечення державою – єдиною на території країни політичною організацією, що здійснює суверенітет, носій якого – Український народ. Однак держава й право мають не тільки інструментальне значення, вони самостійні як величезні досягнення людської цивілізації.

Використання держави і права для блага людини та суспільства передбачає масову й індивідуальну правову культуру, високопрофесійний склад фахівців і достатню правову грамотність посадових осіб, зайнятих діяльністю у сфері цивільного захисту.

З огляду на це, сучасна молода людина незалежно від профілю майбутньої роботи, зобов'язана мати загальну світоглядну і юридичну культуру, розвинене, “розкуте” мислення, навички пошуку, опрацювання, систематизації щодо фактичного складу дій (бездіяльності), які становлять предмет соціального юридичного аналізу, уміння спілкуватися з усіма категоріями людей, мати загальнокомунікативні можливості.

Діяльність у сфері цивільного захисту в сучасних умовах ускладнюється, руйнація старого законодавства і державних структур потребують негайного створення нової правової системи й конституювання державного механізму, здатних функціонувати в координатах суспільного розвитку, що змінилися якісно. При цьому держава і право набувають насамперед людських вимірів і не тільки мають служити людям, обслуговуючі їхні потреби, захищаючи їхні інтереси, а й діяти через людей, виконувати свої функції через діяльність колективів людей та окремих осіб, характеристики яких, незалежно від професійного статусу, зумовлюють ефективність правотворчої, правозастосовчої, правоохоронної діяльності.

Тому в інтересах людини забезпечення її потреб, прав та свобод дбати про основи власних знань у галузі правознавства.

План

Вступ

1. Поняття держави, її ознаки та функції.
2. Форми держави.
3. Механізм держави.
4. Поняття, ознаки та функції права.
5. Правові норми: поняття, ознаки, структура та види.
6. Характеристика джерел права.
7. Правовідносини: поняття, ознаки та структура.
8. Поняття, ознаки й види правопорушень.
9. Юридична відповідь: поняття, ознаки та види.

Висновок

Держава й право існували не завжди. Основною причиною виникнення держави і права були розпад первісного ладу, потреба у здійсненні управління людьми у нових умовах, поява соціально неоднорідного, класового суспільства, суперечностей між класами, що не могли бути подолані суспільною владою первісного ладу.

У демократичному суспільстві повинна бути правова держава і правова система, що захищає інтереси всіх верств населення.

1. Поняття держави, її ознаки та функції

Держава - це особлива організація політичної влади домінуючої частини населення у соціально неоднорідному суспільстві, за допомогою якої забезпечується його цілісність і безпека та здійснюється керівництво суспільством в інтересах цієї домінуючої частини.

До основних *ознак* держави належать:

- 1) суверенітет, тобто верховенство державної влади на певній території;
- 2) територія, в межах якої діють закони й повноваження держави;
- 3) наявність апарату управління та примусу;
- 4) наявність видавати загальнообов'язкові "правила поведінки";
- 5) здатність збирати податки, робити позики і давати кредити;
- 6) монополія на легальне (відкрите) використання сили примусу. З цією метою держава має армію, поліцію, службу безпеки;
- 7) спроможність виражати й захищати інтереси певної частини населення.

Суть і призначення держави виражаються в її функціях та завданнях, які вона покликана виконувати. *Функції держави* - основні напрямки її діяльності, в яких відображаються й конкретизуються завдання й мета держави, відображаються її сутність, зміст і соціальне призначення у соціально неоднорідному суспільстві.

Залежно від територіальної спрямованості розрізняють внутрішні та зовнішні функції.

Головною функцією держави є охорона інтересів людини, захист її прав і свобод, забезпечення кожного члена суспільства належними умовами життя. Усі інші функції підпорядковуються головній.

Внутрішні функції - такі напрямки діяльності держави, в яких конкретизується внутрішня політика відносно економічних, ідеологічних, екологічних, культурних та інших аспектів життя громадянського суспільства:

- політична: створення демократичних умов, інститутів для виявлення й координації інтересів різних груп суспільства;
- економічна: створення умов для розвитку виробництва на основі визнання захисту всіх форм власності;
- соціально-культурна: сприяння розвитку науки, культури, турбота про людину;
- екологічна: охорона навколишнього середовища;
- охоронна: захист державно-конституційного ладу;
- правова: забезпечення законності та правопорядку в суспільстві, охорона прав і свобод громадян.

Зовнішні функції - основні напрямки діяльності держави за її межами, взаємовідносини з іншими державами, світовими громадськими організаціями і світовим співтовариством у цілому:

- політична: розвиток міжнародних відносин на основі загальновизнаних принципів міжнародного права;
- економічна: участь у створенні світової економічної системи на основі міжнародного поділу праці та інтеграції виробництва й праці;
- культурна: міжнародна культурна співпраця;
- захисна: оборона країни зовні;
- правова: участь у боротьбі з порушеннями міжнародного права;
- гуманістична: надання допомоги країнам, які постраждали від катастроф, стихійного лиха;
- екологічна: створення екологічно безпечного навколишнього середовища у світовому масштабі.

2. Форми держави

Форма держави характеризує державу, визначає організацію державної влади і має відповідне правове закріплення. Усі її елементи фіксуються в конституції, законах і підзаконних актах. Існують форми правління, державного устрою та державно-правового режиму.

Форма правління - це організація верховної державної влади, порядок її утворення і діяльності, компетенція й взаємозв'язок її органів, а також їх взаємовідносини з народом.

Розрізняють дві форми державного правління: монархія й республіка.

Монархія - це форма правління, при якій джерелом влади є одна особа, яка отримує владу у спадок (фараон, шах, цар, імператор). Монархія буває абсолютною та обмеженою. Абсолютна монархія - це історичний тип монархії, якому властива належність монарху необмеженої влади (Саудівська Аравія, Оман). Обмежена монархія - це форма правління, що передбачає чітке обмеження влади монарха конституцією чи парламентом. Серед обмежених монархій розрізняють: дуалістичну (у руках монарха зосереджена виконавча і, частково, законодавча влада (Йорданія, Марокко); конституційну (парламентську), яка характеризується певним співвідношенням повноважень монарха й парламенту (Англія, Данія, Швеція, Японія); виборну; теократичну (монархія, у якій релігійний лідер є одночасно і главою держави); принципат (форма рабовласницької монархії, за якої зберігають республіканські установи, але влада фактично належить одній особі - принцепсові (першому у списку senatorів)).

Республіка - це форма правління, при якій джерелом влади є народна більшість, а вищі органи влади обираються громадянами. Залежно від особливостей повноважень глави держави та їх співвідношення з повноваженнями парламенту розрізняють республіки:

- парламентські (характерне верховенство влади парламенту (Фінляндія, Індія, Туреччина, Італія);
- президентські (характеризуються наявністю глави держави - президента, який поєднує повноваження глави держави та уряду (США, Російська Федерація, Аргентина, Мексика, Бразилія);
- змішані (характеризуються сильною президентською владою та контролем парламенту за діяльністю уряду (Україна, Франція);
- надпрезидентські (характеризуються зосередженням усієї повноти влади в руках президента (латиноамериканські країни, Білорусь, Туркменистан, Узбекистан та ін).

Форма державного устрою - це спосіб територіального устрою держави, який визначає порядок взаємодії центральної, регіональної та місцевої влад.

За формою державного устрою держави поділяються на прості і складні.

Простою або унітарною є держава, яка не містить у собі відокремлених державних утворень, які користуються певною державною самостійністю (Україна, Франція, Китай, Японія, Польща). Вони, зокрема, характеризуються:

Скл

адні

Конфедерація

цілковитою політичною єдністю; єдиною системою державних органів; єдиною системою законодавства; єдиним громадянством; можуть мати автономні утворення.

Складні держави формуються з окремих адміністративно-територіальних одиниць, які володіють певною державною самостійністю. До складних відносяться федерація, конфедерація та імперія.

Федерація - це союзна держава, що складається з територій-суб'єктів, які мають обмежений суверенітет (США, Мексика, Росія, Канада). Для федерації характерні: наявність двох рівнів державного апарату; наявність двопалатного парламенту; наявність дворівневої системи законодавства; можливе подвійне громадянство та інші.

Конфедерація - це договірний союз держав, які об'єдналися для досягнення спільних цілей і зберігають свій суверенітет. Конфедерація характеризується: відсутністю єдиного громадянства; добровільним об'єднанням необхідних коштів для вирішення спільних справ; створенням спільних органів шляхом рівного представництва; має здебільшого лише історичний характер (Північна Америка XVIII ст., Німеччина XIX ст.).

Імперія - це складна держава, яка включає суверенну державу-метрополію - і підвладні їй несуверенні держави-колонії (Російська імперія, Османська імперія та ін.).

Політичний режим - це сукупність прийомів і засобів здійснення державної влади, її взаємодії з населенням. Залежно від наявності демократичних інститутів політичні режими поділяють на демократичні (демократично-радикальний, демократично-консервативний, демократично-ліберальний) і антидемократичні (тоталітаризм, фашизм, деспотія, авторитаризм, расизм, аристократія, військова диктатура).

Демократичні режими засновані на визнанні принципу рівності та свободи людей. Вони характеризуються: наявністю прямої та представницької демократії; гарантованістю проголошених прав і свобод громадян; політичним плюралізмом; законністю і правопорядком; існуванням і рівноправністю всіх форм власності; незалежністю правосуддя; багатопартійністю та ін.

Для *антидемократичних режимів* характерні: існування тільки однієї офіційної ідеології; зведення до мінімуму політичних прав та свобод громадян; однопартійність; агресивність у зовнішній політиці; перевага однієї форми власності; культ особи вождя; месіанство; тотальний контроль із боку держави над усіма сферами суспільного життя.

3. Механізм держави

Кожна держава створює різноманітні організації для здійснення своїх завдань і функцій, які у юридичній науці називають механізмом держави.

Механізм держави - це система органів, організацій, інших державних інститутів, які складають її організаційну основу та беруть безпосередню участь у здійсненні завдань і функцій держави.

До механізму держави входять: органи державної влади; громадянство; територіальний устрій; бюджетна, грошова, банківська системи; Збройні сили та інші силові формування; державні символи тощо.

Апарат держави - це система усіх державних органів, які здійснюють завдання та виконують певні функції держави.

Основними принципами діяльності державного апарату України є: демократизм; національна рівноправність; законність; суверенність; розподіл повноважень органів держави; поділ влади; соціальна справедливість; гуманізм і милосердя; поєднання переконання й примусу; гласність, відкритість, врахування громадської думки тощо.

Основними елементами, що складають державний апарат, є органи державної влади. *Орган держави* - структурно організований елемент державного механізму, наділений владними повноваженнями та необхідними матеріальними засобами для здійснення завдань, пов'язаних із реалізацією тієї або іншої функції держави.

Державний орган характеризується наступними ознаками: виявляє державну волю; в його розпорядженні є державне майно, необхідне для реалізації його повноважень і функцій; фінансування здійснюється за рахунок державного бюджету; виступає від імені держави; має свою компетенцію.

Ст. 6 Конституції України визначає, що *державна влада* Україні здійснюється на засадах її поділу на законодавчу, виконавчу та судову. Єдиним органом законодавчої влади є Верховна Рада України, виконавчої – Кабінет Міністрів України, центральні та місцеві виконавчі органи. Правосуддя в Україні здійснюється виключно Конституційним і загальними судами, що будується за принципом територіальності та спеціальності.

У самотійну систему органів держави виокремлюються контрольно-наглядові органи України. До них належать Генеральний прокурор України і підпорядковані йому прокурори, податкові, санітарні, пожежні, контрольно-ревізійні та інші державні інспекції.

Державні підприємства - вид державних організацій, які безпосередньо реалізують функції та завдання держави у сфері матеріального виробництва.

Державні установи - вид державних організацій, на які покладено завдання з реалізації функцій держави у сфері нематеріального виробництва. До них слід віднести установи у сфері культури, освіти, охорони здоров'я тощо.

4. Поняття, ознаки та функції права

В юридичній літературі право розглядають як загальносоціальне явище як волевиявлення держави – юридичне явище.

Ознаками права є:

- 1) нормативність;
- 2) вираження права в законах та інших джерелах права, встановлюються державою;

- 3) державне забезпечення;
- 4) право - міра свободи людини, критерій її поведінки у суспільстві;
- 5) загальнообов'язковий характер.

Отже, *право* слід розглядати як єдину, юридичне цілісну внутрішньо узгоджену систему загальнообов'язкових норм поведінки встановлених чи санкціонованих державою з метою регулювання суспільних відносин.

Функції права - це основні напрямки його впливу на суспільну поведінку суб'єктів права. Призначення функцій полягає в тому щоб визначити роль права у громадянському суспільстві з позиції його впливу на суспільні відносини між людьми.

Функції права поділяються на загальносоціальні (інформативна, виховна, управлінська, пізнавальна, оцінна) та спеціальні (регулятивна та захисна).

Регулятивна здійснюється шляхом владного правового впливу з метою забезпечення суспільного правового порядку, що ґрунтується на чинних нормах права.

Захисна характеризується застосуванням примусових засобів із метою реалізації порушених прав і свобод, власності, суспільних об'єднань громадян, охорони суспільства в цілому.

Принципи права – це закріплені у праві вихідні нормативно-керівні положення, що характеризують його зміст, основи, зазначені в ньому закономірності суспільного життя.

У сучасній юридичній літературі визначають принципи демократизму, законності, гуманізму, рівності всіх перед законом, взаємної відповідальності держави та особи тощо. Розрізняють також загальноправові, міжгалузеві, галузеві принципи та принципи інститутів права.

5. Правові норми: поняття, ознаки, структура та види

Правова норма - це загальнообов'язкове, формально визначене правило поведінки, встановлене або санкціоноване державою з метою регулювання суспільних відносин і забезпечення його організаційною та примусовою діяльністю.

Правові норми характеризуються такими *ознаками*: державно-владною природою; загальнообов'язковим характером; представницько-зобов'язуючим характером; формальною визначеністю; особливою внутрішньою структурою.

Кожна правова норма має особливу *структуру*, яка включає такі елементи:

Гіпотеза - частина норми права, яка описує умови, обставини, із настанням яких можна чи необхідно здійснювати правило, що міститься в диспозиції;

Диспозиція - частина норми, яка описує суб'єктивні права та юридичні обов'язки особи, яка знаходиться в певній нормативно-регламентованій ситуації;

Санкція - частина норми права, яка описує юридичні наслідки виконання чи невиконання правила поведінки, передбаченого диспозицією. Санкції можуть

бути каральними (штрафними), відновлюючими чи заохочувальними (позитивними).

У кожній державі існує й постійно створюється значна кількість правових норм. Ця обставина вимагає поділу їх на певні види, групи відповідно до тієї чи іншої ознаки.

Класифікація норм права дозволяє краще визначити місце правових норм в системі права і їх взаємозв'язки, з'ясувати функції правових норм і їх роль в механізмі правового регулювання, покращити правотворчу і правозастосовочну діяльність в державі. Залежно від галузі права розрізняють: конституційні, адміністративні, фінансові, цивільні кримінальні тощо; за характером диспозиції: імперативні та диспозитивні; за функціями у правовому регулюванні: матеріальні та процесуальні; за терміном дії в часі: постійно діючі та тимчасово діючі; за дією у просторі: загальнодержавні та місцеві; за колом осіб: загальні, спеціальні та виняткові.

6. Характеристика джерел права

Джерела права - це визнані державою офіційно-документальні форми вираження й закріплення норм права, які мають юридичне загальнообов'язкове значення.

Існують такі *види джерел права*:

- *правовий звичай* - це правило поведінки, що склалося у процесі життєдіяльності суспільства, якому держава надала загальнообов'язкового значення і яке санкціонується й забезпечується державою;

- *правовий прецедент* - це рішення судового або адміністративного органу щодо конкретної справи, яке стало обов'язковим для вирішення інших аналогічних справ. У правовій системі України така форма права не застосовується, вона характерна для англосакської правової системи (США, Англія, Австралія);

- *нормативно-правовий договір* - це письмовий документ, у якому загальні правила поведінки встановлюються за домовленістю декількох суб'єктів;

- *релігійно-правові норми* - релігійні норми, яким держава надала загальнообов'язкового характеру (Ватикан, мусульманські країни);

- *нормативно-правовий акт* - це офіційний документ компетентних органів держави, який містить у собі юридичні норми. Це головне джерело права у всіх правових системах.

Нормативно-правові акти поділяються на закони і підзаконні акти.

Закон - це нормативно-правовий акт законодавчого органу держави чи безпосередньо самого народу, який має вищу юридичну силу й особливий порядок прийняття і регулює найважливіші сфери суспільних відносин.

Підзаконні нормативно-правові акти приймаються на основі і з метою виконання закону, на підставі закону і відповідно до закону. До них належать:

- укази та розпорядження Президента;
- постанови Кабінету Міністрів;
- інструкції та накази центральних органів виконавчої влади;
- акти місцевих держадміністрацій;
- локальні нормативно-правові акти.

Нормативно-правові акти діють у часі, просторі та відносно кола осіб. *Характеризуючи дію нормативно-правових актів у часі, слід розрізняти: набрання чинності, припинення дії, зворотну силу дії.*

У теорії права розглядають такі *варіанти набрання чинності нормативно-правовим актом*: після 10 днів від моменту його опублікування; термін встановлюється в самому нормативному чи у спеціально прийнятому акті; якщо нормативний акт не публікується, то з моменту його одержання виконавцем.

Нормативно-правові *акти втрачають чинність* унаслідок: закінчення терміну давності, що на нього видавався акт; прямого скасування конкретного акта; фактичного скасування акта іншим актом, прийнятим із того самого питання.

Зворотна дія - це така дія на правовідношення, де припускається, що новий нормативний акт існував на момент виникнення правовідношення. Загальне правило говорить: "Норма права зворотної сили не має". Але трапляються винятки, скажімо, у кримінальному, адміністративному законодавстві. Так, якщо нормативний акт, прийнятий після скоєння правопорушення, пом'якшує чи звільняє від юридичної відповідальності, то акт має зворотну силу, а якщо встановлює чи обтяжує, то така норма (чи акт) зворотної сили не має.

Дія нормативних актів у просторі характеризується певною територією: держави в цілому, відповідного регіону, адміністративно-територіальної одиниці, відповідного підприємства, організації.

Щодо *кола осіб, нормативно-правові акти поширюються* на громадян України, осіб без громадянства, іноземних громадян.

Винятком вважаються окремі іноземні громадяни, які мають імунітет від юрисдикції держави перебування. Це окремі дипломатичні та консульські працівники, питання яких про юридичну відповідальність вирішується на підставі міжнародних угод.

Систематизація законодавства - це діяльність з упорядкування та вдосконалення чинних нормативно-правових актів, приведення їх до певної системи через створення нових нормативних актів чи збірників.

Систематизація здійснюється за трьома основними формами:

Кодифікація - це впорядкування юридичних норм, у процесі правотворчості шляхом корінної переробки змісту, результатом якої є логічно і юридичне цілісний, внутрішньо узгоджений акт, який регулює певну групу суспільних відносин (кодекс, положення, статут).

Інкорпорація - це зовнішнє упорядкування нормативних актів без зміни їх змісту шляхом зведення їх у збірники в алфавітному, хронологічному порядку, за предметною ознакою з урахуванням юридичної сили акту. Інкорпорація може бути: а) офіційна (здійснюється компетентними органами); б) неофіційна (носить лише довідковий характер.)

Консолідація - більш глибока обробка нормативного матеріалу, при якій розрізнені акти з одного й того самого питання об'єднуються в один новий акт.

7. Правовідносини: поняття, ознаки, структура

Правовідносини - це врегульовані нормами права суспільні відносини, учасники яких виступають як носії взаємних суб'єктивних прав і юридичних обов'язків, що забезпечуються державою.

Основні *ознаки правовідносин*: а) наявність сторін, які мають суб'єктивні права і юридичні обов'язки; б) здійснення суб'єктивних прав і юридичних обов'язків контролюється й забезпечується державою; в) мають вольовий характер. Структура правовідносин включає: об'єкт; суб'єкти; зміст.

Об'єкт правовідносин - це ті реальні соціальні блага, що задовольняють інтереси та потреби людей і з приводу яких між суб'єктами виникають, змінюються або припиняються суб'єктивні права та юридичні обов'язки, їх поділяють на матеріальні і духовні блага, дії суб'єктів правовідносин, результати їх діяльності.

Суб'єктами правовідносин можуть бути: фізичні особи (громадяни, іноземні громадяни, особи без громадянства); юридичні особи (підприємства та організації різних форм власності, об'єднання громадян); держава, республіки, територіальні громади.

Для того щоб бути суб'єктом правовідносин, фізичні і юридичні особи повинні володіти *правосуб'єктністю*. У правосуб'єктності фізичних осіб розрізняють: правоздатність та дієздатність.

Правоздатність - здатність індивіда мати суб'єктивні права і юридичні обов'язки. Правоздатність виникає в момент народження людини і припиняється з її смертю.

Дієздатність - здатність своїми діями реалізовувати свої права та виконувати юридичні обов'язки. Її поділяють на угодо- і деліктоздатність.

Угодоздатність – це здатність суб'єкта правовідносин особисто своїми діями здійснювати й укладати цивільно-правові угоди.

Деліктоздатність - здатність суб'єктів правовідносин нести відповідальність (юридичну) за скоєне правопорушення.

Юридичними особами визнаються організації, що мають такі ознаки: мають відокремлене майно; можуть від свого імені набувати майнових і особистих немайнових прав, виконувати обов'язки; можуть бути позивачами й відповідачами

в загальному чи арбітражному суді; мають рахунок у банку; мають гербову печатку; в ряді випадків мають свій статут.

Правосуб'єктністю юридичних осіб є їх компетенція. Компетенція - сукупність прав, обов'язків та повноважень організацій і держави в цілому, наданих для виконання їх функцій. Компетенція має чітко визначені рамки і встановлюється нормативно-правовими актами.

Суб'єктивні права і юридичні обов'язки учасників правовідносин складають *юридичний зміст* правовідносин.

Підставами для виникнення, зміни чи припинення правовідносин є юридичні факти.

Юридичні факти - це конкретні життєві обставини, передбачені гіпотезою правової норми, які викликають виникнення, зміну чи припинення правовідносин. Їх поділяються на: правоутворюючі, правозмінюючі, правоприпиняючі; позитивні й негативні; постійно діючі та одноразової дії; юридичні дії і юридичні події.

Юридичні події - це життєві обставини, що виникають, діють й припиняються незалежно від волі суб'єктів правовідносин (народження, смерть людини, хвороба, стихійне лихо).

Юридичні дії - це життєві обставини, виникнення, функціонування й припинення яких залежить від волі суб'єктів правовідносин. Вони поділяються на правомірні й неправомірні.

До *правомірних дій* належать:

- *юридичні акти* - правомірне застосування права, що здійснюється з метою викликати юридичні наслідки (постанова слідчого про припинення кримінальної справи, договір, заява, скарга);

- *юридичні вчинки* - дії, що не мають спеціальної мети спричинити юридичні наслідки (знайдення скарбу, створення художнього твору, наукової праці тощо).

До *неправомірних дій* належать: *правові аномалії* - зловживання правом, що не є правопорушенням.

8. Поняття, ознаки й види правопорушень

Пропорушення - це дія чи бездіяльність, що здійснюється всупереч установленим у суспільстві правовим нормам.

Для правопорушення характерні певні *ознаки*, а саме:

- 1) суспільна небезпечність (наносить шкоду інтересам суспільства, держави);
- 2) протиправність (порушує норми права);
- 3) винність (залежить від ставлення суб'єкта правопорушення до своєї поведінки);

- 4) карність (за його вчинення передбачена юридична відповідальність).

Склад правопорушення: об'єкт (порушене матеріальне чи нематеріальне благо, яке захищається правом), об'єктивна сторона (саму протиправну дію, її шкідливі наслідки, причинний зв'язок між дією й результатом), суб'єкт (дієздатна

особа, яка здійснила правопорушення) і суб'єктивна сторона (вину, тобто ставлення правопорушника до дії та її результатів у формі умислу чи необережності; розрізняють також і змішану вину: умисел і необережність).

Мотив правопорушення - це внутрішні процеси, що відображаються у свідомості особи і спонукають її до вчинення правопорушення.

В залежності від ступеня суспільної небезпечності правопорушення поділяються на злочини й проступки.

Злочин - суспільне небезпечне винне діяння (дія або бездіяльність), вчинене суб'єктом злочину, за яке законом передбачена кримінальна відповідальність.

Проступки розрізняють:

- адміністративні (порушення встановленого державою порядку в громадських місцях, а також порядку управління у різних сферах життєдіяльності суспільства);

- дисциплінарні (порушення дисципліни праці, військової, навчальної, державної та інших видів дисципліни, внутрішнього розпорядку організації, установи);

- цивільно-правові (заподіяння майнової шкоди, порушення інших майнових або особистих інтересів осіб, що захищаються законом).

Факт учинення правопорушення та його склад є підставою для притягнення до юридичної відповідальності.

9. Юридична відповідальність: поняття, ознаки й види

Юридична відповідальність - це передбачене законом і застосоване органами держави примусове обмеження або позбавлення правопорушника певних благ. Вона завжди супроводжується моральним осудом правопорушника.

Юридична відповідальність поділяється на перспективну і ретроспективну (позитивну й негативну).

Позитивна відповідальність - це сумлінне виконання свої обов'язків перед громадянським суспільством, правовою державою, колективом людей та окремою особою.

Ретроспективна відповідальність - це специфічні правовідносини між державою і правопорушником внаслідок державно-правового примусу, що характеризуються засудженням протиправного діяння й суб'єкта правопорушення, покладанням останнього обов'язку перетерпіти позбавлення і несприятливі наслідки особистого, майнового, організаційного характеру за скоєне правопорушення. Існують такі види ретроспективної юридичної відповідальності:

Кримінальна відповідальність - різновид ретроспективної юридичної відповідальності, що полягає у вживанні заходів кримінального покарання до фізичних осіб, винних у вчиненні злочину;

Адміністративна відповідальність - різновид ретроспективної юридичної відповідальності, під якою розуміють покладення на порушників загальнообов'язкових правил, що діють в управлінні та в інших сферах, адміністративних стягнень, котрі тягнуть для цих осіб обтяжливі наслідки майнового чи морального характеру;

Дисциплінарна відповідальність - різновид юридичної ретроспективної відповідальності працівника за порушення трудової дисципліни із застосуванням до нього догани та звільнення. Законодавством, статутами й положеннями про дисципліну для окремих категорій працівників можуть бути передбачені інші дисциплінарні стягнення;

Цивільно-правова відповідальність - самостійний вид ретроспективної юридичної відповідальності фізичної чи юридичної особи за порушення договірних зобов'язань, за заподіяння позадоговірної майнової шкоди, а також за порушення особистих немайнових прав;

Матеріальна відповідальність - різновид ретроспективної юридичної відповідальності працівника за матеріальну шкоду, заподіяну підприємству, установі, організації внаслідок порушення покладених на нього трудових обов'язків.

Ретроспективній юридичній відповідальності характерні такі *ознаки*:

- застосування державно-правового примусу;
- негативна реакція держави на правопорушення й суб'єкта, що винний у його скоєнні;
- обов'язок правопорушника зазнати несприятливих наслідків за свою протиправну поведінку.

Принципи юридичної відповідальності: відповідальність винної особи за діяння, а не за виявлення наміру; законність, невідворотність, доцільність і справедливість покладення юридичної відповідальності; гуманність і своєчасність юридичної відповідальності.

Юридична відповідальність покладається на особу лише за наявності певних обставин, передбачених законом, зокрема, підстави відповідальності. Такою підставою є факт учинення правопорушення та його склад.

При застосуванні до особи заходів державного покарання діє “презумпція невинуватості”, тобто особа вважається невинною, поки не буде доведена її вина. Доводити вину повинні компетентні державні органи, які здійснюють звинувачення.

Притягаючи особу до юридичної відповідальності, держава переслідує такі цілі: охоронну; виховну; відновлюючу; профілактичну (запобіжну).

Висновок

Як офіційний представник суспільства держава повинна робити все від неї залежне для поліпшення життя людей. Функції держави характеризують сутність, соціальне призначення й роль держави в суспільстві. У соціальних демократичних

і правових державах вони уособлюють загальнолюдські та гуманістичні форми. Форма держави характеризується відповідною організацією та реалізацією публічної влади, взаємозв'язком держави з особою і громадянським суспільством. Апарат держави посідає головне місце в системі організацій державного механізму, оскільки здійснює державну владу та управління в суспільстві.

Право як соціальний регулятор суспільних відносин забезпечує регулювання найбільш важливих потреб та інтересів між людьми як у межах певної країни, так і на землі у взаємовідносинах усього світового співтовариства. Внутрішня форма права характеризується відповідною сукупністю правових норм, що об'єднуються в інститути, підгалузі та галузі права.

Правопорушення як один із різновидів протиправних діянь, тягне за собою ретроспективну юридичну відповідальність, що є реакція держави на правопорушника і ті діяння, які він скоїв і за них зобов'язаний понести певну кару чи стягнення з метою виправлення й перевиховання.

Питання до семінарського заняття:

1. Охарактеризуйте основні ознаки держави.
2. Дайте класифікацію держав за формою правління, політичного режиму, державного устрою.
3. Дайте визначення правової держави. Які шляхи її формування в Україні ви бачите?
4. Дайте класифікацію норм права.
5. Що таке джерела права? Охарактеризуйте їх.
6. Що таке законодавчий процес? Яка його конституційна регламентація?
7. Що таке система права? Дайте характеристику основних галузей права.
8. Які вам відомі способи систематизації законодавства?
9. Дайте визначення правовідносин. Яка їх структура? Хто може бути суб'єктом правовідносин?
10. Які види правопорушень вам відомі?
11. Які підстави юридичної відповідальності?
12. Які цілі притягнення особи до юридичної відповідальності?

Література:

- Конституція України, 1996 р.
- Декларація про державний суверенітет України від 16.07.1990 р.
- Акт проголошення незалежності України від 24.08.1991 р.
- Закон України „Про правові засади цивільного захисту” від 24.04.2004 р.
- Загальна теорія держави і права: Навч. посібник / За ред. М.В. Цвіка, В.Д. Ткаченко, О.В. Петришина. - К., 2002.

- Загальна теорія держави і права: Навч. посібник / За ред. В.В. Копейчикова. - К.: Юрінком Інтер, 2001.
- Правознавство: навч. Посібник / В.І.Бобир, С.Е.Демський, А.М.Колодій та ін.; під ред. В.В.Копейчикова 2-е вид., перероб та доп. – К.: Юрінком Інтер, 1999 р.
- Подберезський М.К. Основи правознавства України. - Х., “Основа” - 1994.
- Теорія держави і права: Навч. посібник / А.Ю. Олійник, С.Д. Гусарев, О.Л. Слюсаренко. - К., 2001.
- Скакун О.Ф., Подберезський М.К. Теорія держави та права. - Х., 1997 р.
- Шпиталенко Г.А., Шпиталенко Р.Б. Основи правознавства: Навч.посіб. – К.: Каравела, 2003. – 384 с.

Тема 2. КОНСТИТУЦІЯ ЯК ОСНОВНИЙ ЗАКОН ДЕРЖАВИ Й СУСПІЛЬСТВА

План

- Вступ
1. Історичні передумови розвитку конституційного процесу в Україні.
  2. Декларація про державний суверенітет та Акт проголошення незалежності України.
  3. Розробка та прийняття нової Конституції України.
  4. Загальні засади демократичного конституційного ладу України.
- Висновок

Для розбудови правової держави та громадянського суспільства в Україні важливим є формування нового, вищого рівня правосвідомості та правової культури населення. Великого значення набуває вивчення історичного розвитку конституційного процесу. Використовуючи метод історизму, слід зважати на досвід минулого, його позитивні та негативні аспекти, щоб не припускати помилок під час розбудови правової соціально-відповідальної держави в Україні.

1. Історичні передумови розвитку конституційного процесу в Україні

Термін “конституція” походить від лат. constitution - установа, устрій. Конституція є таким законом, що встановлює форму держави, систему державних органів, визначає порядок їх формування та діяльності, основні права та обов’язки громадян. Іншими словами, конституція встановлює та закріплює устрій держави, саме за це її називають Основним Законом.

Витоки українського конституційного процесу мають давні історичні традиції. У X ст. з’являється князівське законодавство. Особливе значення мають статuti князів Володимира Великого та Ярослава Мудрого. За часів Київської Русі найважливішою пам’яткою, що зберегла давні норми права, була “Руська правда” (термін “правда” означає тут закон). Початковий текст “Руської правди”,

укладений у 30-х роках XI ст. і відомий у науці під назвою “Правда Ярослава”, до нас не дійшов. Однак відомо, що сини Ярослава у другій половині XI ст. істотно доповнили та змінили його, створивши так звану “Правду Ярославичів”. Тепер відомо 106 списків “Руської правди”, їх прийнято поділяти на три редакції - коротку, розширену та скорочену. Кожна з редакцій відбиває певні етапи розвитку феодалізму в Давній Русі.

У 1468 р. був виданий Судебник - перша спроба загальнодержавного кодексу. У ньому регулювалися переважно питання кримінального права й процесу. Протягом XVI ст. (1529, 1566, 1588 рр.) були видані три збірники законів під назвою Литовських статутів. Статут доповнювали так звані сеймові конституції, які видавалися окремими збірниками через кожні два роки.

27 березня 1654 р. за наказом царя Олексія Михайловича було сформовано 11 статей (так звані “Березневі статті” 1654 р.), які забезпечували війську Запорізькому такі права: самостійність у діяльності адміністрації та судочинстві, відносинах з іноземними державами (крім Польщі й Туреччини), збиранні податків для українського скарбу, утриманні 60-тисячного війська тощо. Ці документи підтверджували політичну й правову автономію України у складі Російської держави.

У новий час особливу роль у формуванні конституційних ідей в Україні відіграла Конституція Пилипа Орлика 1710 р., яка складалася з преамбули та 16-ти параграфів, де сформульовані головні принципи побудови держави. В силу історичних причин ця конституція не розглядала Україну як цілком самостійну державу, водночас установлювала низку демократичних для тієї доби державних інститутів.

У подальшому в Україні розроблялися такі конституції: один із членів Кирило-Мефодіївського товариства Георгій Андрузький під впливом М. Гулака розробив “Начерки Конституції республіки” (1846-1847 рр.) та більш докладний проект Конституції України під назвою “Вольный союз” (Вільна спілка). Його розробив у 1884 р. український учений і політичний діяч М. Драгоманов.

Значно радикальнійший проект Конституції України було опубліковано у вересні 1905 р. у першому числі часопису Української Народної партії “Самостійна Україна” під назвою “Основний закон “Самостійної України” спілки народу українського”, автором якого був М. Міхновський.

З часу створення Центральної Ради (17 березня 1917 р.) почався процес розбудови інститутів державності України. Першим актом законодавчого характеру Центральної Ради був її I-й Універсал, який розглядався як “статут автономної України”.

II-й Універсал Центральної Ради врегулював відносини з Тимчасовим Урядом Росії. У II Універсалі проголошувався намір підготувати проекти законів про автономний устрій України.

III-й Універсал став першим конституційним актом Української держави. В

ньому було записано: “Віднині Україна стає Українською Народною Республікою...”. III-ім Універсалом передбачалася широка програма політичних та соціально-економічних перетворень. Проголошувалися демократичні принципи - свобода слова, друку, віросповідання, зборів, недоторканність особи. Відмінялася смертна кара. Передбачалося скасування приватної власності на землю, яка ставала власністю всього народу і надавалася без викупу. Упроваджувався 8-годинний робочий день, право робітничого контролю в промисловості.

Після проголошення III-го Універсалу виникла необхідність прискорити написання власне Конституції УНР. Очолив комітет для її опрацювання М. Грушевський. Він визначив такі головні частити проекту Конституції: 1) загальнодемократична, де встановлюється державний характер України, її територія та основні права громадян Української Республіки; 2) визначення відносин з Федеративною Російською Республікою; 3) визначення компетенції вищої законодавчої влади - Усенародних Зборів (сейму) та їх президії; 4) визначення виконавчої влади - Кабінету Міністрів; 5) визначення організації судової влади - Генерального Суду. Всенародні Збори обирали голову УНР, тобто президента. Він мав право представляти Україну у відносинах з іншими державами і виконувати функції, пов'язані з представництвом республіки. Подальшій перебіг подій зумовив прийняття IV-го Універсалу. Саме він 22 січня 1918 р. проголосив повну самостійність і незалежність України. Згідно з IV-им Універсалом проблему федеративного зв'язку з Росією мали розв'язати Всеукраїнські Установчі Збори. Виконавчим органом визнавалася Рада Народних Міністрів, що замінила Генеральний Секретаріат, її головною метою стало укладення миру з Німеччиною та її союзниками. IV-й Універсал визнав за необхідне якнайшвидше прийняти Конституцію.

Вибори до Установчих зборів були проведені лише у квітні 1918 р. Парламентська комісія Центральної Ради підготувала проект Конституції, який врахував реалії самостійницького статусу України. 29 квітня 1918 р. на засіданні Центральної Ради було заслухано і ухвалено проект Конституції України – “Статут про державний устрій, права й вільності УНР”. Проте квітневий (1918 р.) державний переворот, що привів до влади гетьмана П.Скоропадського, позбавив Конституцію УНР правової чинності.

Конституційні документи часів гетьмана П. Скоропадського (“Грамота до всього українського народу”, “Закони про тимчасовий державний устрій України”, гетьманські ухвали про цензові вибори, впровадження нової системи місцевого управління та ін.) робилися з російських аналогів початку ХХ ст. і офіційно не розглядалися. Це був другий період української державності - монархічний. Згідно з конституційними документами гетьманату вся влада в Україні належала виключно Гетьману України, котрий затверджував закони і без дозволу якого жоден закон не мав сили. Лише гетьман керував зовнішніми справами та був Верховним головнокомандуючим українських Збройних сил.

Конституційні документи Директорії (1919-1920 рр.) спіткала така ж доля, як і Конституцію УНР 1918 р.: вони були затверджені за кілька днів до падіння самої Директорії.

Цікавий досвід конституційного устрою України набуто Західноукраїнською Народною Республікою (ЗУНР). Згідно з “Тимчасовим Основним Законом” ЗУНР визнавалася суверенною демократичною державою із сильною президентською владою, представницьким парламентом та незалежним судом. ЗУНР входила в правові відносини із УНР. 22 січня 1919 р. у Києві було проголошено об'єднання обох республік у єдину соборну Українську Народну Республіку.

У зв'язку із створенням у 1922 р. СРСР та прийняттям союзної Конституції (січень 1924 р.) були внесені відповідні зміни до Конституції УРСР 1919 р. 15 травня 1929 р. XI Всеукраїнський з'їзд Рад затвердив нову Конституцію УРСР, що внесла зміни до територіального устрою і зафіксувала триступеневу систему управління територіями.

Зміна політичних орієнтирів Комуністичною партією зумовила відповідне правове забезпечення. Прийняття програмної тези про перемогу соціалізму в країні Рад стало передумовою нового Основного Закону. Слідом за прийняттям у грудні 1936 р. “сталінської” Конституції СРСР в Україні, XIV з'їзд Рад затвердив у 1937 р. Конституцію УРСР.

Поряд із перебудовою державного апарату республіки вона провела демократизацію виборчої системи, встановила загальне, пряме і рівне виборче право при таємному голосуванні

У червні 1978 р. Верховна рада УРСР прийняла чергову Конституцію. Її текст розробила комісія на чолі з першим секретарем ЦК Компартії України В.Щербицьким. Відповідно до Конституції СРСР 1937 р., ця Конституція відобразила новий стан розвитку Радянської держави - побудову в СРСР розвинутого соціалістичного суспільства і стала політико-правовою основою конституцій усіх соціалістичних республік. Усі чотири радянські конституції (1919, 1929, 1937, 1978 рр.) формально проголошували Україну суверенною державою, але зовнішня політика, торгівля, фінанси, військові справи, транспорт, пошта належали до компетенції союзної влади. Інтенсивно проводилася русифікація усіх сфер українського життя. В умовах існування командно-адміністративної системи управління, вся влада в центрі та на місцях була зосереджена у руках партійних органів. УРСР не була ні правовою, ні демократичною державою, як і всі інші радянські республіки.

2. Декларація про державний суверенітет та Акт проголошення незалежності України.

16 липня 1990 р. Верховна Рада України прийняла Декларацію про державний суверенітет України. Насамперед зазначимо, що загалом суверенітет

означає зверхність і незалежність влади. Розрізняють три види суверенітету: народу, нації й держави.

Народний суверенітет народу означає, що вся влада в країні належить народові, тобто всім громадянам усіх національностей, які проживають на території даної держави і являють собою єдине джерело влади. Йому належить право визначати економічну, політичну, правову й соціальну системи країни.

Сутність *національного суверенітету* полягає в тому, що кожна нація, етнічна група має право вільно задовольняти свої національні потреби, розвивати свою культуру, мову, робити свій внесок у загальну скарбницю всієї людської культури.

Під *державним суверенітетом* розуміють політико-правову властивість державної влади, яка відбивається у верховенстві її у межах території країни й незалежності у зовнішніх відносинах.

Таким чином, народний, національний і державний суверенітет тісно між собою взаємозв'язані і взаємодіють. Вони забезпечуються цілою системою економічних, політичних і духовних умов.

Україна як суверенна демократична держава втілює в собі суверенітет держави, суверенітет нації, суверенітет народу. Державний суверенітет України був проголошений у “Декларації про державний суверенітет України”. Мета її прийняття - утвердження суверенітету й самоуправління народу України.

Виходячи з важливості цього історичного документа для нашої держави, проаналізуємо його зміст. У преамбулі Декларації подається поняття державного суверенітету “як верховенство, самостійність, повнота й неподільність влади республіки в межах її території та незалежність і рівноправність у зовнішніх стосунках”. У десяти розділах Декларації містяться ідеї, котрі визначають тенденції розвитку державно-правових процесів у республіці.

Розділ I. Самовизначення української нації. Україна як суверенна національна держава розвивається в існуючих кордонах на основі здійснення українською нацією свого невід'ємного права на самовизначення.

Розділ II. Народовладдя. Громадяни республіки всіх національностей становлять народ України. Він є єдиним джерелом державної влади в республіці.

Розділ III. Державна влада. Україна є самостійною у вирішенні будь-яких питань свого державного життя.

Розділ IV. Громадянство Української РСР. Україна має своє громадянство. Усі громадяни мають гарантовані права та свободи. УРСР забезпечує рівність перед законом усіх громадян республіки.

Розділ V. Територіальне верховенство. УРСР здійснює верховенство на всій своїй території, яка є недоторканою.

Розділ VI. Економічна самостійність. Україна самостійно визначає свій економічний статус і закріплює його в законах. Народ має виключне право на володіння, користування та розпорядження багатством України.

Розділ VII. Економічна безпека. Україна самостійно встановлює порядок

організації охорони природи на території республіки та порядок використання природних ресурсів.

Розділ VII. Культурний розвиток. УРСР є самостійною у вирішенні питань науки, освіти, культурного і духовного розвитку української нації, гарантує всім національностям, що проживають на її території, право їх вільного національно-культурного розвитку.

Розділ IX. Зовнішня й внутрішня безпека. УРСР має право на власні Збройні сили, має власні внутрішні війська та органи державної безпеки.

Розділ X. Міжнародні відносини. УРСР, як суб'єкт міжнародного права здійснює зносини з іншими державами, бере участь у діяльності міжнародних організацій.

Проголошення Декларації про державний суверенітет України було початком будівництва нової держави. Це стало виразом волі народу України. Декларація була прийнята за часів існування СРСР і спрямована на забезпечення суверенітету України у складі СРСР. Окремі її положення застаріли, хоч у цілому вона не втратила свого значення і зараз. На юридичній підставі вона стала основою для нової Конституції, яка діє зараз. Для державного суверенітету необхідною умовою є економічна самостійність. Тому 3 січня 1990 року Верховна Рада України прийняла Закон “Про економічну самостійність України”. Він визначив зміст, мету й основні принципи економічної самостійності України як суверенної держави. У Законі був віддзеркалений механізм господарювання, регулювання економіки і соціальної сфери, організації фінансово-бюджетної, кредитної та грошової системи України.

Юридичне закріплення повної самостійності України поза СРСР було здійснено *Актом проголошення незалежності України*, прийнятим Верховною Радою України 24 серпня 1991 року. Суть цього документа полягає в закріпленні трьох головних положень:

1) проголошувалася незалежність України й створення самостійної Української держави з офіційною назвою “Україна”;

2) устанавлювалося, що територія України є неподільною (єдиною) і недоторканною;

3) закріплювалося, що на території України діють виключно Конституція й закони України.

На підтвердження акта проголошення незалежності України Постановою Верховної Ради від 24 серпня 1991 року було призначено проведення республіканського референдуму. 1 грудня 1991 року народ України проголосував за державну незалежність (90,32%).

24 серпня та 1 грудня 1991 року увійшли в історію України як дати, які остаточно розв'язали питання української державності. Україна стала незалежною, суверенною державою.

Після проголошення незалежності України й створення самостійної Української держави виникла необхідність визначити долю державної території,

державно-правових установ міжнародними майновими правами та обов'язками України, її громадянством. З цією метою 12 вересня 1991 року Верховна Рада України прийняла Закон “Про правонаступництво України”.

Правонаступництвом називається перехід прав та обов'язків від одного суб'єкта конституційного права до іншого. Воно може бути універсальним, частковим або зовсім відсутнім. Згідно з цим Законом Україна стала універсальною правонаступницею Української РСР і частково правонаступницею Союзу РСР.

Основними положеннями Закону були такі: депутатський склад Верховної Ради не змінювався, залишалася в силі Конституція УРСР, закони, органи державної влади, управління, судів, прокуратури до створення нових. Україна підтвердила міжнародні договори. Державні кордони залишилися незмінними.

Щодо утвердження незалежності України як держави й утворення її правових основ, були прийняті й інші закони, внесені відповідні зміни та доповнення до Конституції.

Отже, з вищесказаних нормативно-правових актів впливають такі головні положення, що потім стали конституційними і сутність яких убачається у тому, що “... громадяни Республіки всіх національностей складають народ України”. Указується також, що “... народ України є єдиним джерелом державної влади в Республіці”. Це означає, що виключно народ формує державну владу. Тільки народ має невід'ємне право визначати й змінювати форми та зміст свого державного життя, себто створити чи ліквідувати інститут президентства, вводити парламентаризм і т. ін.

3. Розробка та прийняття нової Конституції України.

Поряд із прийняттям вищезгаданих нормативно-правових актів в Україні велася робота з підготовки Конституції незалежної України. Основними віхами конституційного процесу в Україні після здобуття нею незалежності були: створення конституційних комісій та їхніх робочих груп, що протягом 1991 – 1996 рр. Підготували та розглянули кілька проектів Конституції України; укладення в червні 1995 р. Верховною Радою України й Президентом України Конституційного договору, який діяв до прийняття нової Конституції України.

Конституцію України було прийнято Верховною Радою України на п'ятій сесії 28 червня 1996 р. цей день тоді ж було проголошено державним святом українського народу, оскільки Конституція є Основним Законом держави, який визначає та закріплює підвалини всього суспільного життя, статус людини й громадянина, основи організації та принципи діяльності державного апарату України.

Конституція України складається з преамбули та 15 розділів (161 статті). У преамбулі Конституції проголошено, що Конституція України приймається Верховною Радою “від імені Українського народу”, що складають “громадяни

України всіх національностей”, що її основою є здійснення “українською нацією, усім Українським народом права на самовизначення”. У преамбулі зафіксовано завдання забезпечення в Україні прав і свобод, гідних умов життя людини, зміцнення громадянської злагоди, розвитку та зміцнення демократичної, соціальної, правової держави.

4. Загальні засади демократичного конституційного ладу України

Розділ I Конституції України має назву “Загальні засади” і складається з 20 статей. У ньому закріплено основні принципи конституційного ладу нашої держави, які є базою для конституційного регулювання найважливіших суспільних відносин.

Ст. 1 Конституції проголошує Україну суверенною, незалежною, демократичною, соціальною, правовою державою. *Суверенність і незалежність* держави означають, що її влада є верховною, повною, самостійною й неподільною у відносинах, які мають місце в межах кордонів цієї держави, а також її незалежність і рівноправність у взаємовідносинах з іншими державами.

Демократизм в Україні передбачає створення найсприятливіших умов для широкої та реальної участі громадян в управлінні справами держави та суспільства, забезпечення багатоманітності політичного та культурного життя тощо.

Україна *соціальна держава*, яка здатна забезпечувати сучасну соціальну політику, а саме: забезпечувати зайнятість населення, права людини, систему охорони здоров'я, соціального забезпечення, підтримувати малозабезпечені сім'ї тощо. В найбільш загальному вигляді сучасна юридична наука дає таке визначення соціальної держави.

Соціальна держава – це держава, в якій громадянам забезпечується гідне життя людини в царині її матеріальних статків і соціального захисту в цілому, особиста свобода, культивується і забезпечується цивілізованими засобами соціальна згода, мирне вирішення протиріч, які виникають чи можуть виникнути.

Правова держава - це така, в якій досягнуто пріоритету прав людини, де держава керується саме цим правом і підкоряється йому, де законодавча, виконавча і судова гілки влади закріплюють, гарантують і забезпечують права людини, народу і людства в повсякденній своїй діяльності.

Основними рисами правової держави є: панування права в усіх сферах суспільного життя; постійне утвердження суверенітету народу як єдиного джерела державної влади; поділ влади на законодавчу, виконавчу, судову; непорушність прав, свобод та законних інтересів людини і громадянина, виконання ними своїх обов'язків перед іншими людьми, державою і громадянським суспільством; врегулювання взаємовідносин особи й держави на засадах дозволеності особі робити все, що прямо не заборонено законом, а державним органам - тільки те, що прямо дозволено законом; взаємну

відповідальність особи і держави; ефективну організацію контролю і нагляду за додержанням законів; високий рівень правосвідомості та правової культури громадян.

У новій Конституції зазначається, що Україна - *унітарна держава*, тобто єдина централізована держава. У межах існуючого кордону її територія є цілісною і недоторканою (ст. 2) її територія поділяється на адміністративно-територіальні одиниці, які не мають суверенітету. Унітарна держава має єдину систему державних органів, в якій діє єдина конституція та єдина система законодавства, єдине громадянство, вона виступає в єдиному числі в міжнародних стосунках.

Статті 3 та 4 Конституції закріплюють основні засади *взаємовідносин держави й особи*. Людина, її життя й здоров'я, честь і гідність, недоторканність і безпека визначаються найвищою соціальною цінністю.

В Україні встановлено *республіканську форму* правління (ч. 1 ст. 5 Конституції). Тому носієм суверенітету і єдиним джерелом влади визнається лише народ.

Відповідно до ст. 6 Конституції, “державна влада в Україні здійснюється на засадах її поділу на законодавчу, виконавчу та судову”. Усі державні органи і посадові особи у своїй діяльності повинні дотримуватися вимог чинного законодавства. Органи влади виконують свої функції у межах і на підставах, зазначених у законі.

У статтях 8, 9 і 19 Конституції закріплено такі основні *засади побудови та функціонування національної правової системи*:

- 1) верховенство права;
- 2) найвища юридична сила Конституції.
- 3) визнання положень Конституції нормами прямої дії.

Норми, визначені статтями 10 – 12 Конституції України, покликані врегулювати основи національного розвитку та міжнаціональних відносин, вони впливають з положень відповідних міжнародно-правових актів і деталізується в актах національного законодавства, наприклад, у Законі України “Про мови в Українській РСР” від 28 жовтня 1989 р.

Згідно зі ст. 10 Конституції в Україні гарантується вільний розвиток мов національних меншин. Але державною мовою є українська мова. У законі “Про мови в Українській РСР” зазначається, що українська мова є одним із вирішальних чинників національної самобутності українського народу. Законодавство про мови має своїм завданням регулювання суспільних відносин у сфері всебічного розвитку і вживання української та інших мов, якими користується населення у державному, економічному, політичному і громадському житті, охорону конституційних прав громадян у цій сфері, виховання шанобливого ставлення до національної гідності людини, її культури й мови. Держава забезпечує всебічний розвиток і функціонування української мови у всіх сферах суспільного життя. Акти найвищих органів державної влади та управління України приймаються українською мовою.

В Україні гарантується захист російської, інших мов національних меншин України. Публічне приниження чи зневажання, навмисне спотворення української або інших мов в офіційних документах і текстах, створення перешкод і обмежень у користуванні ними, проповідування ворожнечі на мовному ґрунті тягнуть відповідальність, встановлену законом.

Основні засади економічних відносин в Україні закріплено у статтях 13, 14, 16 Конституції. Саме ними визначено об'єкти, які є “власністю Українського народу”, від імені якого права власника щодо цих об'єктів “здійснюють органи державної влади та органи місцевого самоврядування”. До таких об'єктів належать земля, її надра, атмосферне повітря, водні та інші природні ресурси.

Стаття 15 Конституції України гарантує побудову суспільного життя “на засадах політичної, економічної та ідеологічної багатоманітності”.

Розділ I Конституції закріплює засади національної безпеки та зовнішньополітичної діяльності нашої держави. Національна безпека – це стан захищеності життєво важливих інтересів особи, суспільства від існуючих і можливих внутрішніх загроз у всіх сферах суспільних відносин. З метою забезпечення належного рівня захищеності цих інтересів у ст. 17 Конституції визначено вихідні положення захисту суверенітету і територіальної цілісності, економічної та інформаційної безпеки України.

Згідно зі ст. 18 Конституції України підтримує безпосередні відносини з іншими державами, укладає з ними угоди, обмінюється дипломатичними, консульськими, торговельними представництвами, та здійснює інші права як рівноправний учасник міжнародного спілкування за загальновизнаними принципами і нормами міжнародного права.

Загальна характеристика нашої держави завершується конституційним встановленням невід'ємних атрибутів суверенної держави – державних символів та столиці (ст. 20 Конституції).

Державними символами – це встановлені Конституцією або спеціальними законами особливі розпізнавальні знаки даної держави, в яких уособлюється її суверенітет, а в деяких випадках утілюється певний історичний або ідеологічний зміст. Символами України як незалежної держави є її великий і малий *Державні Герб, Державний Прапор та Державний Гімн*.

Столицею України, тобто її адміністративно-політичним центром та місцем перебування загальнодержавних законодавчих, виконавчих органів є місто Київ.

Висновок

Аналіз ознак правової держави та напрямів її формування засвідчує, що хоч Україна у чинній Конституції проголошена правовою державою, але насправді це положення є дещо декларативним. Положення першої статті Конституції, як видається, поки що відображають не стільки реальну дійсність, скільки орієнтацію, спрямування, прагнення відповідної держави. Тому, незважаючи на певні здобутки у справі побудови правової держави, нам необхідно ще докласти

чимало зусиль для розв'язання цієї проблеми.

Питання до семінарського заняття:

1. Розкрийте на історичних прикладах закономірності конституційного процесу в Україні.
2. Які державні інститути розглядала Конституція Пилипа Орлика 1710 р.?
3. Які риси характеризують чинну Конституцію України як основний закон держави?
4. Наведіть засади конституційного ладу країни за ступенем їх важливості. Спробуйте її обґрунтувати, розглядаючи розділ 1 Конституції України “Загальні засади”.
5. Основні засади Декларації про державний суверенітет України.
6. Яке значення має Акт проголошення незалежності України?
7. Скільки Конституцій було в Україні? Охарактеризуйте їх.
8. Розробка та прийняття нової Конституції України.
9. Розвиток конституційного процесу в Україні на сучасному етапі.
10. Україна як соціальна та правова держава.
11. Державна влада й суверенітет України.
12. Охарактеризуйте політичну систему України?
13. Яке конституційне регулювання економічних відносин?
14. Яка державна мова України?
15. Які державні символи України?

Література:

- Конституція України, 1996 р.
- Декларація про державний суверенітет України від 16.07.1990 р.
- Акт проголошення незалежності України від 24.08.1991 р.
- Закон України „Про правові засади цивільного захисту” від 24.06.2004 р.
- Закон України “Про економічну самостійність України” від 3.01.1990 р.
- Закон України “Про правонаступництво України” від 12.09.1991 р.
- Закон України “Про мови в Україні” від 28.10.1989 р.
- Відомості Верховної Ради УРСР, 1990, №31, ст. 429
- Конституції і конституційні акти України. Історія і сучасність (до 10-ї річниці Конституції України): Збірник / Під ред. Шемшученко Ю.С. - .: Ін-т держави і права ім. В.М. Корецького. НАН України, - 428с.
- Конституційне законодавство України (законодавчі акти, коментар, офіційне тлумачення): 36. норм, актів. - К.: Атіка, 2000. - 896 с.
- Конституційні акти України 1917 – 1920, - К., 1992.
- Конституційне право України / За ред. В.Я. Тація, В.Ф. Погорілка, Ю.М. Тодики. – К.: 1999.

- Подберезський М.К. Основи правознавства України. — Х., “Основа” — 1994.
- Правознавство: навч. Посібник / В.І.Бобир, С.Е.Демський, А.М.Колодій та ін.; під ред. В.В.Копейчикова 2-е вид., перероб та доп. – К.: Юрінком Інтер, 1999 р.
- Сергійчик О.Ф. Доля української національної символіки, - К., 1990.
- Скакун О.Ф., Подберезський М.К. Теорія держави та права. - Х., 1997.
- Таранов А.П. Основні принципи Конституції Української РСР, - К., 1962.
- Тодика Ю. Конституційне право України як галузь права. Конспект лекцій. - Х., 1995.
- Хрестоматія правознавства, Посібник до занять з правознавства., - Київ, Юриком, 1996.

Тема 3. ПРАВА ТА ОБОВ'ЯЗКИ ГРОМАДЯН УКРАЇНИ.

План.

Вступ

1. Поняття прав та основних обов'язків громадянина та людини.
2. Особисті права та свободи громадян.
3. Політичні права та свободи громадян.
4. Соціально-економічні та культурні права громадян.
5. Конституційні гарантії захисту прав людини.
6. Громадянство України

Висновок

Питання прав і свобод людини й громадянина нині є найважливішою проблемою внутрішньої та зовнішньої політики всіх держав світової співдружності. Саме стан справ у сфері забезпечення прав і свобод особи, їх практичної реалізації є тим критерієм, за яким оцінюється рівень демократичного розвитку будь-якої держави й суспільства в цілому.

1. Поняття прав та основних обов'язків громадянина та людини.

Побудова правової держави потребує всебічного захисту й забезпечення прав людини. Становлення й визнання світовим співтовариством основних прав людини має тривалу передісторію. Визначними віхами на її історичному шляху є, зокрема, Білль про права (Англія, 1689 р.), Декларація про незалежність (США, 1776 р.), Декларація прав людини й громадянина (Франція, 1789 р.), Загальна декларація прав людини 1948 р., Міжнародний договір про економічні, соціальні та культурні права 1966 р., Європейська Конвенція про захист прав людини й основних свобод 1950 р., Європейський соціальний статут 1961 р., Міжнародний пакт про економічні, соціальні та культурні права 1966 р., Паризька хартія для Нової Європи 1980., Підсумковий документ Віденської зустрічі представників держав-учасниць Наради з питань безпеки та співробітництва в Європі 1989 р.,

Документ Копенгагенської наради-конференції з людського виміру НБСЄ 1990 р.

Права й свободи, які закріплені в Конституції, називають *конституційними*. Конституція України приділяє особливу увагу питанню регулювання прав, свобод та обов'язків людини та громадянина. Це закономірно, адже права й свободи людини й громадянина в наш час є загальновизнаною найвищою суспільною цінністю. Сьогодні визнання та практичне здійснення прав і свобод людини й громадянина стало основним критерієм міри демократичності тієї чи іншої держави, дедалі ефективніше включаються у процес захисту прав людини різноманітні міжнародні організації. Свобода людини є вихідним поняттям у системі прав людини і громадянина. При цьому заведено розрізняти *природні права людини*, які пов'язані з самим її існуванням та розвитком, і *набуті права*, які характеризують в основному, соціально-політичний статус людини і громадянина (інститут громадянства, право на участь у вирішенні державі справ, виборче право тощо).

Теорія права й правова практика розрізняють поняття “права людини” і “права громадянина”. Єдність прав, свобод і обов'язків, згідно з чинним у країні законодавством, належать конкретним особам, насамперед громадянам цієї країни, слід розуміти як *правовий статус людини й громадянина*.

З правової точки зору, *свободу людини характеризують такі основні риси*:

- 1) люди вільні від свого народження, і ніхто не має права порушувати їхні природні права, до того ж саме держава у демократичному суспільстві є головним гарантом свободи людини;
- 2) людина вільна робити все, за винятком того, що прямо заборонено чинним законодавством;
- 3) люди мають рівні правові можливості.

Права людини - це права, які пов'язані із самою істотою людини, її існуванням та розвитком. Людина як суб'єкт прав і свобод у цьому разі виступає переважно як фізична особа. В Конституції України до цього виду прав належать:

- право на життя (ст. 27);
- право на повагу до гідності людини (ст. 28);
- право на свободу та особисту недоторканість (ст. 29);
- право на невтручання в особисте та сімейне життя (ст. 32).

Отже, термін “*людина*” визначає людську істоту з природної точки зору як невід'ємну частину живої природи, живий організм, що підкоряється біологічним законам і який з огляду на особливості свідомості та психіки пристосований до суспільного способу буття разом із собі подібними.

Поняття “*особа*” використовується для позначення людини - учасника суспільних відносин і свідомої діяльності.

10 грудня 1948 року в Парижі Генеральна Асамблея ООН прийняла й проголосила *Загальну декларацію прав людини*, яка має основоположне значення для міжнародної регламентації прав і свобод людини. Вона проголосила всіх людей вільними та рівними у своїй гідності й правах. Загальна декларація прав

людини не є юридичне обов'язковим документом, проте відбиває загальну домовленість народів світу і є моральним зобов'язанням для членів міжнародного співтовариства.

Вона є першим міжнародним документом, що найповніше виклав перелік прав людини, який базується на 10 відомих християнських заповідях, англійських, американських і насамперед французьких законодавчих актах щодо прав людини.

Загальна Декларація прав людини складається з преамбули та 30 статей, що містять основні права й свободи людини, які можна класифікувати *за характером* потреб людини або цінностей на: фізичні; політичні; економічні; соціальні; культурні.

За суб'єктами — носіями: індивідуальні та колективні.

У першій статті викладені загальні положення, на яких базується Декларація - невід'ємність прав на свободу та рівність, природність прав людини. У другій статті сформульований принцип рівності й недопущення дискримінації щодо прав і свобод людини.

Загальна Декларація прав людини стала складовою частиною так званої Хартії прав людини, до якої також увійшли 2 пакти, прийняті Генеральною Асамблеєю ООН 16 грудня 1966 року - Міжнародний пакт про громадянські й політичні права та Міжнародний пакт про економічні, соціальні і культурні права. На відміну від Декларації, кожний пакт має обов'язкову силу для держав, які його підписали. Декларацію використовують у юридичному, моральному та політичному плані як на міжнародному, так і на національному рівні.

Людина народжується не тільки в певному суспільстві, а і в певній державі.

Поняття “*громадянин*” визначає особу, яка перебуває у сталих юридичних зв'язках із конкретною державою, що знаходить своє вираження саме в наявності відповідного громадянства. Спільними для понять “*особа*” і “*громадянин*” є те, що вони стосуються тієї самої людини, але особа визначає її місце у суспільстві, а громадянин - у державі. Особи, які з тієї чи іншої причини у правовому відношенні не пов'язані з жодною державою - це особи без громадянства - “*апатриди*”.

До статусу громадянина ми відносимо не лише права і свободи, а також і конституційні обов'язки людини й громадянина, закріплені У ст. 65 - 68 Конституції України. Це *обов'язки*:

- додержуватися Конституції України та Законів України;
- не посягати на права й свободи, честь і гідність інших людей;
- захищати Вітчизну, її незалежність і територіальну цілісність;
- шанувати державні символи;
- сплачувати податки і збори в порядку й розмірах, встановлених Законом;
- не завдавати шкоди природі, культурній спадщині та відшкодовувати завдані їм збитки.

Ці обов'язки спрямовані на забезпечення реалізації всіх видів прав і свобод кожної особи, що проживає в Україні.

2. Особисті права й свободи громадян

Ст. 7 Загальної декларації прав людини встановлює, що “всі люди рівні перед законом і мають право, без усякого розрізнення, на рівний захист народу”.

Ця рівність захищається всіма правовими засобами, які передбачені чинним законодавством України, і, безумовно, головним із цих засобів є захист своїх прав і свобод за допомогою суду, чому Конституція України приділяє особливу увагу, оскільки саме ця форма захисту є найефективнішою і найдемократичнішою.

Особисті права й свободи громадян. Встановлені й гарантовані Конституцією України права громадян характеризують правове становище особи у суспільстві і безпосередньо пов'язані з особою людини, задоволення її особистих інтересів.

Особисті права й свободи людини безпосередньо пов'язані із самою суттю людини як фізичної особи. Саме ця суть становить основу, на якій базуються всі інші якісні риси людини. Особисті права і свободи людини не можуть бути відчужені від людини, вони безпосередньо пов'язані із самим життям людини, із її фізичним і духовним розвитком, охороною її здоров'я.

Систему особистих прав людини становлять:

- невід'ємне право на життя (ст. 27);
- право на повагу її гідності (ст. 28);
- право на свободу та особисту недоторканість (ст. 29);
- право на недоторканість житла (ст. 30);
- тайна комунікацій, включаючи таємницю листування, телефонних переговорів, телеграфної та іншої кореспонденції (ст. 31);
- невтручання в особисте та сімейне життя (ст. 32);
- пересування, вибір місця проживання, свобода залишати територію України, за виключенням обмежень, встановлених законом (ст. 33);
- свобода думки та слова (ст. 34);
- свобода світогляду та віросповідання, право сповідати будь-яку релігію або не сповідати ніякої (ст. 35);
- право на правову допомогу, в тому числі у випадках, обумовлених законом, безоплатну (ст. 59);
- право на невиконання явно злочинних наказів та розпоряджень (ст. 60);
- не допускається дворазове притягнення до юридичної відповідальності одного виду за одне й те саме порушення (ст. 61);
- презумпція невинуватості (ст. 62);
- особа не несе відповідальності за відмову давати показання або пояснення щодо себе, членів сім'ї чи близьких родичів (ст. 63).

Поняття свободи світогляду та віросповідання нашло відображення у спеціальному Законі України “Про свободу совісті та релігійні організації” від 23

квітня 1991 р. Закон підтверджує, що ніхто не може встановлювати обов'язкових переконань і світогляду. Не допускається будь-який примус щодо визначення громадянином свого ставлення до релігії, до участі або неучасті в богослужіннях, релігійних обрядах і церемоніях. Закон гарантує нерозголошення таємниці сповіді.

Закон розкриває зміст принципу відокремлення церкви (релігійної організації) від держави і визначає правовий статус релігійних організацій. Держава захищає права і законні інтереси релігійних організацій, сприяє встановленню відносин взаємної релігійної та світоглядної терпимості й поваги між громадянами, які сповідують релігію або не сповідують її.

Держава бере до відома і поважає традиції та внутрішні настанови релігійних організацій, якщо вони не суперечать законодавству.

3. Політичні права й свободи громадян України

Політичні права й свободи визначають можливості громадян брати участь у здійсненні влади, у керівництві державними справами та в суспільно-політичному житті.

Головна особливість *політичних прав і свобод* полягає в тому, що їх носіями, суб'єктами цих прав і свобод є тільки громадяни України, а не всі особи, що мешкають на її території. Разом з тим слід підкреслити, що політичні права й свободи мають самостійне значення і саме як такі закріплені в Конституції України та багатьох міжнародних документах, починаючи з Міжнародного пакту про громадянські та політичні права. Уже сама назва цього міжнародного документа свідчить, що ці різновиди прав і свобод людини органічно пов'язані між собою, є одним цілим.

Важливою особливістю політичних прав і свобод є також те, що вони, хоча й належать конкретному громадянину, в деяких випадках можуть бути реалізовані лише завдяки участі громадян у діяльності відповідних об'єднань, політичних партій, профспілкових організацій, державних структур.

До політичних прав і свобод належать:

- право на об'єднання у політичні партії та громадські організації (ст. 36);
- право брати участь в управлінні державними справами (ст. 38);
- право на мирні збори, мітинги, походи та демонстрації (ст. 39);
- право на звернення до органів державної влади, органів місцевого самоврядування (ст. 40).

Сьогодні повноцінне життя людини неможливе без права вільно висловлювати свої думки, свої переконання, без доступу до інформації. Без свободи слова неможливе існування демократії.

В Конституції України записано: “Кожному гарантується право на свободу думки й слова, на вільне вираження своїх поглядів і переконань” (ст. 34).

Свобода думки і слова — це можливість виражати власну думку, погляди та переконання в будь-якій формі, яка не заборонена законом, і таким чином впливати на суспільно-політичні процеси.

До політичних свобод належить також можливість кожного шукати, одержувати й поширювати різноманітну інформацію.

Конституція України посилається на закони, які мають регулювати здійснення свободи думки й слова та права на інформацію. В Україні таким законом є Закон України “Про інформацію” від 2 жовтня 1992 року, який закріплює право громадян на інформацію, закладає правові основи інформаційної діяльності, стверджує інформаційний суверенітет України і визначає правові форми міжнародного співробітництва в галузі інформації.

Під *інформацією* закон розуміє документовані або публічно оголошені відомості про події та явища, що відбуваються у суспільстві, в державі та навколишньому природному середовищі.

Закон встановлює загальні правові основи одержання, використання, поширення та зберігання інформації, закріплює право особи на інформацію в усіх сферах суспільного й державного життя України.

24 грудня 1993 року прийнято Закон України “Про національний архівний фонд і архівні установи”. Цей закон регулює суспільні відносини, зв'язані з формуванням, обліком, зберіганням і використанням національного архівного фонду, та інші основні питання діяльності архівних установ.

Національний архівний фонд України — є складовою частиною вітчизняної й світової історико-культурної спадщини та інформаційних ресурсів суспільства. В Законі підкреслюється неприпустимість створення таємних архівів, передбачаються правові гарантії доступу громадян до архівних фондів.

Однією з гарантій політичної свободи думки і слова є *свобода зборів, мітингів і демонстрацій*, де кожна особа має право висловити власні погляди і таким чином реалізувати свої політичні права. Зміст цієї свободи полягає в тому, що кожна особа має право висловити свою думку та погляди не тільки за допомогою засобів масової інформації, а й безпосередньо на зборах. Але про їх проведення необхідно завчасно повідомити органи виконавчої влади чи органи місцевого самоврядування. Така необхідність викликана, насамперед, інтересами громадського порядку.

4. Соціально-економічні та культурні права громадян України

Соціально-економічні права громадян України - це закріплені в Конституції України та інших законодавчих актах можливості громадян України брати участь у сфері матеріального виробництва та розподілу матеріальних благ. Вони є основою економічної самостійності людини, а також визначають загальні умови її соціального життя. Водночас саме здійснення цих гарантій дає змогу характеризувати державу як соціальну, тобто таку, яка забезпечує достатньо

високий рівень життя для своїх громадян. Здійснення у державі економічних, соціальних і культурних прав і свобод служить однією з важливих підстав вважати таку державу справді демократичною.

До системи економічних, соціальних і культурних прав Конституція України відносить:

- право кожного володіти, користуватися, розпоряджатися своєю власністю, результатами своєї інтелектуальної, творчої діяльності (ст. 41);
- право на підприємницьку діяльність (ст. 42);
- право на працю (ст. 43);
- право на страйк для захисту своїх економічних та соціальних інтересів (ст. 44);
- право на відпочинок (ст. 45);
- право на соціальний захист (ст. 46);
- право на житло (ст. 47);
- право на достатній життєвий рівень (ст. 48);
- право на охорону здоров'я (ст. 49);
- право на забезпечення життя й здоров'я довілля (ст. 50);
- гарантування ґрунтованого на вільній згоді шлюбу, захисту материнства, дитинства й сім'ї (ст. 51—52);
- право на освіту (ст. 53);
- гарантування свободи творчої діяльності (ст. 54).

Право на працю - одне з основних соціально-економічних прав громадян України. Воно полягає у можливості одержання суспільне необхідної роботи з оплатою праці відповідно до її кількості та якості. Відповідно до Конституції України: “Кожен має право на працю, що включає можливість заробляти собі на життя працею, яку він вільно обирає або на яку вільно погоджується”. Людина може займатися будь-яким видом трудової діяльності, а може не брати в ній участі, оскільки Конституція забороняє використання примусової праці. Заборона примусової праці не поширюється на умови військової або альтернативної (невійськової) служби, працю, що пов'язана з виконанням судового вироку або необхідна з надзвичайних умов. Особливу увагу Закон приділяє умовам праці жінок і неповнолітніх. Конституція і чинне законодавство гарантують громадянам захист від незаконного звільнення, вимагають своєчасної сплати винагороди за працю. Право на працю громадяни реалізують шляхом укладання трудового договору з підприємствами, установами, організаціями.

Право на освіту - одне з конституційних соціально-економічних прав, що забезпечується розгалуженою мережею навчально-виховних закладів. Конституція передбачає обов'язковість загальної середньої освіти, існування розвинутої системи навчальних закладів різного рівня, що діють на державних і комунальних засадах. Держава зобов'язана забезпечити доступність і безоплатність дошкільної, повної загальної середньої та професійно-технічної

освіти. Передбачається також надання державних стипендій та різних пільг учням і студентам.

Що стосується умов одержання освіти представниками національних меншин, що мешкають в Україні, то Конституція надає їм можливість навчатися рідною мовою в державних і комунальних навчальних закладах або через національні культурні товариства.

5. Конституційні гарантії захисту прав людини

Практична цінність прав полягає в їх можливості реального здійснення повноважень, які виходять із змісту того або іншого конкретного права. Реальність прав забезпечується за допомогою гарантій, тобто засобів, способів та умов, спираючись на які суб'єкт досягає повного й безперешкодного здійснення своїх прав. Гарантії прав *поділяються* на політичні, економічні, правові та інші.

Політичні гарантії прав - це сукупність політичних факторів суспільного і державного життя (політична система суспільства, плюралізм та гласність у здійсненні політичного життя, тощо), що забезпечують повну і безперешкодну їх, реалізацію.

Економічні гарантії прав - це сукупність економічних факторів (матеріальні багатства суспільства, ринкова економіка, досконала система економічних відносин тощо), які сприяють повній реалізації прав.

Юридичні гарантії прав - це сукупність тих правових інститутів, що забезпечують можливість реалізації прав, а також захищають та охороняють їх від будь-яких обмежень і порушень.

Конституційні гарантії здійснення прав людини закріплені в ст. 55, 56, 57, 59, 64 Конституції України.

Право на судовий захист (ст. 55) є дійовою гарантією здійснення прав і свобод, яка існує в усіх демократичних державах. Підставою для судового оскарження можуть бути як протизаконні дії (у тому числі й акти), так і бездіяльність державних і самоврядних органів, а також їх посадових і службових осіб.

Конституція України надає кожному громадянину право будь-яким не забороненим законом засобом захищати свої права й свободи від порушень і протиправних посягань.

Право на відшкодування матеріальної та моральної шкоди (ст. 56) має на увазі випадки, коли шкода завдана людині органами державної влади чи місцевого самоврядування їх посадовими та службовими особами при здійсненні ними своїх повноважень. Ця шкода може бути заподіяна незаконними рішеннями, незаконними діями або бездіяльністю. Порядок відшкодування матеріальної або моральної шкоди регулюється цивільним та адміністративним законодавством. У випадку спору стосовно відшкодування негативних наслідків справу вирішує за позовом потерпілого суд.

Право громадянина на знання своїх прав і обов'язків (ст. 57) є важливою демократичною гарантією захисту прав і свобод людини в Україні. Держава зобов'язана поінформувати за допомогою існуючих засобів інформації всіх, кого стосуються ті чи інші правові приписи, про зміст останніх. Коли це буде зроблено, ніхто вже не зможе виправдовуватися незнанням Закону чи будь-якого іншого правового акта.

Право на правову допомогу (ст. 59) зведено до рівня конституційного врегулювання оскільки в правовій державі саме правовий захист, який має бути однаково доступним для кожного, є найбільш ефективним і справедливим засобом захисту прав і свобод люди.

Правовий захист може здійснюватися як тим, чії права порушуються, так і обраним Ним захисником своїх прав. Особливу роль у правовому захисті громадян відіграють колеги адвокатів, які надають громадянам різні види правової допомоги.

Принцип необмеженості прав і свобод людини й громадянина (ст. 64) передбачає, що ніхто не має права на свій розсуд змінювати, а тим більше обмежувати права і свободи людини і громадянина, довільно без відповідної вказівки про те в Законі, встановлювати нові обов'язки. Слід спеціально зазначити, і це свідчить про демократичну спрямованість Конституції України, що в ній спеціально перелічені права і свободи людини й громадянина, які навіть за умов воєнного або надзвичайного стану не можуть бути обмежені. До кола цих прав і свобод людини належать: право на життя; право на звернення; право на житло тощо.

Захист прав людини органічно пов'язаний з конституційними гарантіями правосуддя в Україні. Саме правосуддя є найбільш демократичним і справедливим шляхом вирішення тих чи інших справ.

6. Громадянство України

Характерною ознакою держави є наявність інституту громадянства. Наявність громадянства має для особистості важливі правові наслідки. Діюча Конституція України розширила число норм, що регулюють громадянство України. Найбільш важливі з них віднесені до основ конституційного устрою. Конституція постановляє, що в Україні існує громадянство. Основа надання й припинення громадянства визначається законом.

Громадянство має в собі важливий елемент правового статусу особистості, воно - першооснова взаємовідносин людини й держави. Права, свободи й обов'язки людини безпосередньо залежать від приналежності до громадянства. В повному об'ємі вони належать тільки громадянам відповідної держави.

Громадянство - це стійкий правовий зв'язок людини і держави, що породжує взаємні права й обов'язки. Права громадянина пов'язані зі сферою відносин людини із суспільством, державою, її інституціями. Прикладом прав громадянина,

встановлених Конституцією України, є право громадян України на: свободу об'єднання у політичні партії та громадські організації (ст. 36); право брати участь в управлінні державними справами (ст. 38); право на участь у проведенні зборів, мітингів і демонстрацій (ст. 39); право на соціальний захист (ст. 46) тощо.

Нині Конституція України (ст. 4) визначає, що в *Україні існує єдине громадянство - лише громадянство України*. Спеціальним законодавчим актом із питань громадянства є Закон України “Про громадянство України” від 18 січня 2001 року та Закони України “Про біженців” від 24 грудня 1993 року та “Про правовий статус іноземців” від 4 лютого 1994 року. Згідно Конституції України і даних Законів умовами набуття громадянства є:

- визнання та виконання Конституції й Законів України;
- не перебування в іноземному громадянстві;
- безперервне проживання на території України протягом останніх 5 років;
- володіння українською мовою в обсязі, достатньому для спілкування;
- наявність законних джерел існування.

Підстави для набуття громадянства:

- за народженням;
- за походженням;
- прийняття громадянства;
- відновлення в громадянстві;
- підстави, передбачені міжнародними договорами.

У світовій практиці більшість людей набувають громадянства за народженням шляхом *філіації*, але можливі випадки, коли людина набуває громадянства після народження шляхом *натуралізації*.

Установлено умови, необхідні для вступу до громадянства України *іноземних громадян та осіб без громадянства*:

- визнання та виконання Конституції України та Законів України;
- не перебування в іноземному громадянстві;
- безперервне проживання на території України на законних підставах протягом останніх 5 років;
- володіння українською мовою в обсязі, достатньому для спілкування;
- наявність законних джерел існування.

До громадянства України не приймаються особи, які:

- учинили злочин проти людства чи здійснювали геноцид;
- учинили злочин проти держави або тяжкі злочини проти особи;
- засуджені до позбавлення волі до зняття судимості;
- перебувають під слідством або уникають покарання чи вчинили злочин на території іншої держави.

Повноваження Президента України, які стосуються питань громадянства:

- приймає рішення про прийняття до громадянства;
- про припинення громадянства України;
- про надання притулку в Україні.

Утрата громадянства України:

- при добровільному набутті громадянства іншої держави;
- унаслідок вступу на військову службу, у службу безпеки, правоохоронні органи, органи юстиції або органи державної влади інших держав без згоди на це державних органів України;
- у випадку набуття громадянства України шляхом подання свідомо неправдивих відомостей або фальшивих документів;
- у разі непостановки на консульський облік протягом 7 років.

Підстави для припинення громадянства України:

- вихід із громадянства України;
- утрата громадянства України;
- підстави, передбачені міжнародними договорами.

Зафіксовано принципово важливі положення, що *громадянство України зберігається у разі:*

- одруження з особою, яка перебуває в іноземному громадянстві або з особою без громадянства, а також при розірванні такого шлюбу;
- зміни громадянства одним із подружжя;
- проживання або тимчасового перебування громадянина України за її межами.

Прийняття рішень із питань громадянства здійснюється у формі указів Президента України, а документами, які підтверджують громадянство України, є паспорт громадянина України. А для осіб віком до 16 років - свідоцтво про народження.

Висновок

Відповідно до Конституції України основне право громадянина – це його можливість здійснювати певні дії для задоволення своїх життєво важливих матеріальних і духовних інтересів, установлених державою і закріплених у Конституції та інших нормативно-правових актах. Основний обов'язок громадянина – це встановлені Конституцією держави вид і міра його необхідної обов'язкової правової поведінки. Особисті гарантії – це власні можливості людини й громадянина. Щодо захисту його прав, свобод, законних інтересів і обов'язків.

Питання до семінарського заняття:

1. Охарактеризуйте інститут громадянства України.
2. Які підстави для набуття громадянства України?
3. Хто такі іноземні громадяни та особи без громадянства?
4. Кого не приймають до громадянства України?
5. Які повноваження Президента України, що стосується питань громадянства?
6. Які є підстави для припинення громадянства України?

7. Чим відрізняються поняття “людина” і “громадянин”?
8. Охарактеризуйте особисті права та свободи громадян.
9. Назвіть політичні права та свободи громадян.
10. Охарактеризуйте соціально-економічні та культурні права громадян.
11. Які є конституційні гарантії прав людини?
12. Які є конституційні обов’язки? Охарактеризуйте їх.

Література:

- Конституція України, 1996 р. – Розділ 2, 3.
- Декларація про державний суверенітет України від 16.07.1990 р.
- Акт проголошення незалежності України від 24.08.1991 р.
- Загальна декларація прав людини //Права людини: Міжнародні договори України. - К., 1992
- Декларація прав національностей України //Голос України - 1991.
- Закон України “Про об’єднання громадян” від 16.06.1992 р.
- Закон України “Про біженців” від 24.12.1993 р.
- Закон України “Про громадянство України” від 18.01.2001 р.
- Закон України “Про правовий статус іноземців” від 4.02.1994 р.
- Закон України “Про свободу совісті та релігійні організації” від 23.04.1991 р.
- Закон України “Про інформацію” від 2.10.1992 р.
- Закон України “Про національний архівний фонд і архівні установи” від 24.12.1993 р.
- Закон України “Про правові засади цивільного захисту” від 24.06.2004 р.
- Білоус А.О. Політичні об’єднання України - К., 1993.
- Рабінович П.М. Права людини та їх юридичне забезпечення - К., 1992.
- Тодика Ю.Н., Римняк Н.А. Громадянство України, 1996.
- Основи конституційного устрою України. Навчальний посібник. Під ред. М.К.Подберезського – Х., ТОВ”ЕДЕНА”, 2002. – 120 с.
- Процевський О.В., Губа А.В., Литвинко Т.А. Основи конституційного права України: Навчальний посібник. – Х., ”Скорпіон”, 2000. – 40 с.
- Правознавство: навч. Посібник / В.І.Бобир, С.Е.Демський, А.М.Колодій та ін.; під ред. В.В.Копейчикова 2-е вид., перероб та доп. – К.: Юрінком Інтер, 1999 р.

Тема 4. КОНСТИТУЦІЙНЕ РЕГУЛЮВАННЯ ВИБОРІВ ТА РЕФЕРЕНДУМУ ЯК ФОРМ БЕЗПОСЕРЕДНЬОЇ ДЕМОКРАТІЇ. ТЕРИТОРІАЛЬНИЙ УСТРІЙ УКРАЇНИ.

План

Вступ

1. Поняття та форми народовладдя
2. Вибори, виборча система і виборче право України.
3. Підготовка та проведення виборів
4. Поняття та види референдуму
5. Поняття територіального устрою України
6. Адміністративно-територіальний устрій держави.
7. Конституційно-правовий статус Автономної Республіки Крим у складі України.

Висновок

Ст. 1 Конституції України проголосила, що Україна суверенною, незалежною, демократичною, соціальною, правовою державою. Саме громадяни України формують свою суверенну, незалежну, правову, демократичну, соціальну державу. Це їх привелегія і разом з тим і обов'язок, оскільки тільки вони, володіючи політичною правосуб'єктністю, мають право на території нашої держави обирати й бути обраними, брати участь у формуванні органів державної влади і місцевого самоврядування. Від громадян України залежить доля держави, вектор розвитку суспільства.

1. Поняття та форми народовладдя

Ст. 5 Конституції України визначає народ носієм суверенітету і єдиним джерелом влади в Україні. Чинна Конституція України вперше визнала не лише належність влади народу, але й його право здійснювати владу безпосередньо, а також через органи державної влади та органи місцевого самоврядування.

Традиційно демократію (народовладдя) поділяють на безпосередню й представницьку.

Безпосередня демократія - це форма народовладдя, за якої влада здійснюється через безпосередній вияв волі народу або певних соціальних груп (референдум).

Представницька демократія - це форма народовладдя, за якої влада здійснюється через представників народу у виборних органах (парламенти, місцеве самоврядування). В Україні представницьким органом, уповноваженим приймати загальнообов'язкові в межах усієї держави рішення (закони), є Верховна Рада України.

Конституція України визнає безпосередню демократію. Безпосередня демократія, як і будь-яка влада, здійснюється в певних формах. *Форма безпосередньої демократії* - це спосіб прямої реалізації народного суверенітету, зміст якої полягає у владному волевиявленні правоздатних громадян при вирішенні важливих державних і суспільних питань. Конституцією України й законами передбачені такі форми безпосереднього волевиявлення народу, як вибори, референдуми, мирні збори, мітинги, походи і демонстрації, референдні ініціативи, звернення, народні обговорення.

2. Виборче право та виборча система України.

Під *виборчою системою* України розуміється передбачений законодавством порядок формування представницьких органів держави.

Виборча система охоплює два аспекти проблем, пов'язаних із формуванням виборних органів:

1) визначає принципи виборчого права, тобто умови участі громадян у виборах;

2) визначає порядок організації й проведення виборів (виборчий процес) і відкликання обраних осіб.

На сучасний момент систему чинного законодавства складають 4 групи законодавчих актів: 1) Конституція України, 1996 р.; 2) система спеціальних законів України про вибори: Закон України “Про вибори Президента України” від 5 березня 1999 р., Закон України “Про вибори народних депутатів України” від 18 жовтня 2001 р., Закон України “Про Центральну виборчу комісію” від 17 грудня 1997 р., Закон України “Про вибори депутатів місцевих рад і сільських, селищних, міських голів” від 14 січня 1998 р., 3) нормативно-правові акти конституційного законодавства: Закон України “Про правові засади цивільного захисту” від 24 червня 2004 р., Закон України “Про громадянство України” від 18 січня 2001 р., Закон України “Про об'єднання громадян” від 16 червня 1992 р.; 4) положення нормативних актів суміжних галузей, що регулюють виборчий процес: норми адміністративного, трудового, житлового, кримінального, кримінально-процесуального, цивільного, цивільно-процесуального, пенсійного, фінансового, господарського, митного, інформаційного, сімейного, екологічного законодавства, законодавства про зв'язок.

Виборче право – право обирати (активне виборче право) до представницьких органів влади та на посаду Президента й право бути обраним (пасивне виборче право).

У ст. 71 Конституції України закріплено положення про те, що вибори до органів державної влади та органів місцевого самоврядування є *вільними* і відбуваються на основі *загального, рівного і прямого* виборчого права *шляхом таємного голосування*.

Оскільки виборчий процес може мати певні відмінності, то згідно з ними *розрізняють* мажоритарну, пропорційну і змішану виборчі системи.

Мажоритарна виборча система передбачає необхідність змагання за місце у виборному органі персонально кожного з кандидатів, оскільки кількість місць у цьому органі визначає і кількість виборчих округів, які формуються приблизно з однаковою кількістю виборців, від кожного з яких повинен бути обраний лише один депутат (одномандатні виборчі округи) і виборці яких мають право лише одного голосу. При цьому депутатом стає той кандидат, який набрав найбільшу кількість голосів виборців і таким чином стає представником і певної території, і певної групи виборців.

Мажоритарна система виборів передбачає можливість й іншого варіанту - коли виборчими округами визнаються адміністративно-територіальні одиниці, однак кількість депутатів від кожного з них залежить від розмірів округу й кількості населення, що проживає у ньому. У цьому випадку кожен виборець має стільки голосів, скільки депутатів обирається від його округу (багатомандатні округи).

Пропорційна виборча система передбачає необхідність змагання за отримання місць у виборному органі громадських об'єднань (партій, громадських організацій, їх блоків), оскільки ці місця розподіляються між ними пропорційно сумі голосів, набраних кожним з них на виборах. Вибори за пропорційної системи проводяться або в одному загальнодержавному окрузі, або у багатомандатних округах. Голосування за цієї системи може здійснюватися за двома варіантами: 1) виборець голосує лише за партію (блок), а вже сама партія визначає, кому бути депутатом (непрямі вибори); 2) виборець голосує не тільки за партію, а також визначає, кого із запропонованих партією кандидатів він обирає. Таким чином, за пропорційної системи депутат є представником певної партії.

Змішана виборча система поєднує принципи і мажоритарної, і пропорційної виборчих систем. За таких умов половина парламенту обирається за мажоритарною, а половина - за пропорційною системою. При голосуванні виборці отримують по два бюлетені. За допомогою одного вони обирають конкретну особу по одномандатному округу (за мажоритарною системою), а за допомогою іншого - партію (блок) по єдиному загальнодержавному багатомандатному округу.

Таким чином, за змішаної виборчої системи половина депутатів є представниками певних територій і груп виборців, а половина - представниками певних партій (їх блоків).

За порушення виборчого законодавства передбачена адміністративна відповідальність (ст. 186-2 Кодексу України про адміністративні правопорушення) та кримінальна відповідальність (ст. 127 – 129 Кримінального кодексу України).

3. Підготовка та проведення виборів.

Згідно Закону України “Про вибори народних депутатів України” від 18 жовтня 2001 р. вибори *організують і проводять*: Центральна виборча комісія, окружні виборчі комісії, дільничні виборчі комісії.

До складу окружних комісій обов'язково включаються по одному представнику від політичних партій (блоків), списки кандидатів яких зареєстровані для участі у виборах.

Оголошення про початок виборчої кампанії здійснює Центральна виборча комісія відповідно до строків, визначених Конституцією та Законами України.

Чергові вибори відбуваються в останню неділю березня четвертого року повноважень Верховної Ради.

Позачергові вибори призначаються відповідно до Конституції Президентом України і проводяться в період 60 днів із дня опублікування рішення про дострокове припинення повноважень Верховної Ради.

Виборчий процес умовно можна поділити на три етапи:

- 1) висування претендентів на кандидата;
- 2) реєстрація кандидатів;
- 3) голосування й визначення результатів виборів.

Висування до списків кандидатів у депутати від політичних партій (блоків) для участі у виборах по багатомандатному загальнодержавному виборчому округу розпочинається за 170 днів і закінчується за 120 днів до дня виборів. Висування кандидатів у депутати в одномандатних округах починається за 90, а закінчується за 60 днів до дня виборів.

Право висування кандидатів у депутати належить громадянам, які мають право голосу. Це право реалізується ними як шляхом самовисування, так і через політичні партії (блоки), а також збори громадян і трудові колективи.

Одна і та ж особа може бути включена лише до одного списку кандидатів від партії (блоку) та одночасно висунута лише в одному одномандатному окрузі.

Для реєстрації списку кандидатів від політичної партії він має бути підтриманий підписами не менш ніж 200 тисяч виборців, а для реєстрації кандидата по мажоритарному округу він має бути підтриманий підписами не менш ніж 1500 тисячі виборців даного округу, що оформляється відповідними протоколами.

Реєстрація списків кандидатів від політичних партій (блоків) закінчується за 100, а реєстрація кандидатів в одномандатних округах - за 45 днів до дня виборів.

Голосування проводиться в день виборів з 7 до 22 години. Про час і місце голосування дільнична виборча комісія сповіщає виборців не пізніше як за 15 днів до дня виборів.

Кожен виборець голосує особисто. Кожен виборець отримує два виборчі бюлетені: один для голосування у одномандатному, інший - у багатомандатному округах. Виборець може голосувати за список тільки від однієї партії.

Підрахунок голосів здійснюється виключно членами дільничної виборчої комісії на її засіданні, яка підраховує кількість голосів, поданих за кожного кандидата і за кожен список кандидатів, що оформляється відповідними протоколами, які складаються у 3 примірниках. Перший примірник разом із пакетами виборчих бюлетенів та контрольних талонів негайно надсилається до окружної виборчої комісії, другий зберігається у секретаря дільничної комісії, а третій - відразу вивішується в приміщенні дільничної виборчої комісії для загального ознайомлення.

На підставі протоколів дільничних комісій окружна комісія відповідним протоколом визначає, хто переміг по округу.

Списки кандидатів від політичних партій (блоків), що отримали менше 4 % голосів виборців, які взяли участь у голосуванні, не отримують права на участь у розподілі депутатських мандатів.

Депутатські мандати між політичними партіями та їх блоками, списки кандидатів, від яких отримали чотири або більше відсотків голосів виборців, розподіляються пропорційно кількості отриманих ними голосів.

З цією метою обчислюється виборча квота, тобто кількість голосів виборців, необхідна для отримання одного мандата. Вона вираховується шляхом ділення кількості голосів виборців, які подані за списки кандидатів від партій (блоків), що отримали чотири або більше чотирьох відсотків голосів, на число мандатів у багатомандатному загальнодержавному виборчому окрузі.

Кількість голосів, поданих за списки кандидатів від кожної партії (блоку), ділиться на цю квоту. Отримане ціле число є кількістю мандатів цієї партії (блоку).

Рішення щодо результатів виборів у багатомандатному окрузі може бути оскаржене протягом 10 днів після його опублікування. Суд розглядає скарги і приймає щодо них рішення протягом десяти днів.

По одномандатних округах обраним вважається той кандидат, який одержав більшість голосів, які взяли участь у голосуванні відносно інших кандидатів, які балотувалися у даному виборчому окрузі. У випадку, коли до бюлетеня було включено лише одного кандидата, він вважається обраним, якщо кількість голосів, поданих “за” нього перевищує кількість голосів “не підтримую жодного з кандидатів”.

Якщо найбільшу і водночас однакову кількість голосів набрали два або більше кандидатів, то у двотижневий строк проводиться повторне голосування цих кандидатур. Рішення про визнання народного депутата обраним приймає окружна виборча комісія. Це рішення може бути у тижневий строк оскаржене до Центральної виборчої комісії.

Згідно Закону України “Про вибори Президента України” від 5 березня 1999 р. організацію та проведення виборів Президента України здійснюють Центральна виборча комісія з виборів народних депутатів України - Центральна виборча комісія з виборів Президента України, окружні та дільничні комісії.

Цей Закон фіксує основні принципи й засади виборів Президента України. Конституція України передбачає, що Президент України обирається громадянами України на основі загального, рівного і прямого виборчого права таємним голосуванням строком на п'ять років. Далі встановлюється, що вибори Президента України можуть бути черговими, позачерговими (достроковими) і повторними. Чергові вибори Президента України проводяться в останню неділю жовтня п'ятого року повноважень Президента України. Рішення про проведення виборів Президента України ухвалює Верховна Рада України не пізніше як за 6 місяців до закінчення терміну повноважень Президента України і за чотири місяці до дня виборів. У разі дострокового припинення повноважень Президента України вибори Президента України проводяться в період 90 днів від дня припинення повноважень. Вибори призначаються на неділю або інший неробочий день, про що повідомляється через засоби масової інформації.

Для проведення виборів створюються 27 виборчих округів (по одному в Республіці Крим, областях України, містах Києві та Севастополі). Виборчі округи поділяються на виборчі дільниці, з кількістю від 20 до 3000 виборців, а у виняткових випадках - із меншою чи більшою кількістю виборців.

Право висувати кандидатів у Президенти України належить громадянам України, які мають право голосу. Вони реалізують це право через політичні партії та їхні виборчі блоки, зареєстровані відповідним чином, а також через збори виборців. Реєстрація претендентів як кандидатів у Президенти України здійснюється Центральною виборчою комісією не пізніше як на п'ятий день після подання всіх необхідних для реєстрації документів.

Особа, яка отримала посвідчення про реєстрацію кандидата в Президенти України, має право вести передвиборчу агітацію та користуватися передбаченими в законодавстві гарантіями діяльності.

Час і місце, організація й порядок голосування, підрахунок голосів на виборчій дільниці та підведення підсумків голосування у виборчому окрузі відбуваються в порядку, передбаченому Законом України "Про вибори народних депутатів України". Центральна виборча комісія з виборів Президента України на підставі протоколів окружних виборчих комісій не пізніше як у тижневий строк після виборів установлює результати виборів Президента України. Вибори вважаються такими, що відбулися, якщо в них узяло участь більше половини виборців, внесених до списків виборців. Обраним Президентом України вважається кандидат, який одержав на виборах більше половини голосів виборців, що взяли участь у голосуванні.

Конституція додає до цього, що Президент України вступає на пост не пізніше як через 30 днів після офіційного оголошення результатів виборів. Вступаючи на пост, Президент України складає, присягу на урочистому засіданні Верховної Ради України, текст і порядок проголошення якої визначається Конституцією України.

4. Поняття та види референдуму

Референдум - це спосіб прийняття громадянами шляхом голосування законів та інших рішень із найважливіших питань загальнодержавного або місцевого значення.

Проведення референдуму в Україні регламентується Конституцією України і Законом України “Про всеукраїнський і місцеві референдуми” від 3 липня 1991 року, згідно з яким можуть проводитись: всеукраїнські референдуми; референдуми АРК; місцеві референдуми (у межах адміністративно-територіальних одиниць).

Відповідно до ст. 72 Конституції України *всеукраїнський референдум* призначається Верховною Радою України або Президентом України відповідно до їхніх повноважень. Всеукраїнський референдум проголошується за народною ініціативою на вимогу не менш як 3 мільйонів громадян України, які мають право голосу, за умови, що підписи щодо призначення референдуму зібрано не менш як у 2/3 областей і не менш як по сто тисяч підписів у кожній області.

Відповідно до ст. 73 Конституції України виключно всеукраїнським референдумом вирішуються питання про зміну території України.

Референдум не допускається щодо законопроектів із питань податків, бюджету та амністії (ст. 74 Конституції України).

Крім того, на референдум не виносяться питання: що віднесені до відання суду і прокуратури; про введення надзвичайного стану; про обрання, призначення чи звільнення посадових осіб, якщо це належить до компетенції Верховної Ради, Президента, Кабінету Міністрів або місцевої ради.

Предметом місцевого референдуму є питання, що віднесені до відання місцевого самоврядування. Виключно місцевими референдумами вирішуються питання про найменування населених пунктів, про об'єднання в одну кількох однойменних адміністративних одиниць, які мають спільний адміністративний центр, про зміну базового рівня місцевого самоврядування у сільських районах.

На референдум АРК виносяться питання, які входять до компетенції Верховної Ради Автономної Республіки Крим.

За Законом України “Про всеукраїнський та місцеві референдуми” процедура всеукраїнського референдуму включає такі процесуальні стадії: ініціювання референдуму, його призначення (проголошення); утворення дільниць для голосування; утворення комісій у справах всеукраїнського референдуму; реєстрація громадян, які мають право брати участь у ньому; агітація за його цілі; голосування; підрахунок голосів та визначення його результатів; опублікування, введення в дію. зміна або скасування його рішень. У разі народного ініціювання всеукраїнського референдуму утворюються додаткові стадії: створення та реєстрація ініціативних груп; збирання підписів громадян України на підтримку проведення всеукраїнського референдуму; підрахунок та перевірка цих підписів

та ін. Кожна із зазначених стадій врегульована відповідними правовими нормами Закону про референдуми. Докладніше зупинимося на деяких із них.

Голосування громадян України на всеукраїнському референдумі проводиться з 7 до 20 години на дільницях, про місце розташування й час роботи яких громадяни сповіщаються не пізніше як за 10 днів до початку голосування.

У Законі про референдум передбачені норми, що сприяти дотриманню законності при проведенні референдуму. Ст. 10 Закону встановлює можливість притягнення до відповідальності осіб, що перешкоджають насильства, обману, погроз або іншим шляхом здійсненню громадянином права брати участь у референдумі, вести до голосування агітацію, а також членів комісії з референдуму, посадових осіб, які вчинили підлог документів референдуму, завідомо неправильний підрахунок голосів, порушили таємницю голосування або допустили інші порушення Закону. Ця стаття відсилає до чинного адміністративного (ст. 186-4 Кодексу України про адміністративні порушення) та кримінального законодавства (ст. 129-1 Кримінального кодексу України), норми якого визнають конкретні міри покарання за вчинені правопорушення.

5. Поняття територіального устрою держави

Територія - одна з основних ознак держави, яка означає простір, на який поширюються суверенітет і влада держави. Під територією розуміється сухопутна її частина, водні і повітряні простори над ними.

Конституція у IX розділі регламентує питання територіального устрою. Норми цього розділу складають один із найважливіших правових інститутів конституційного права України. *Територіальний устрій України* - це обґрунтований її завданням і функціями поділ території держави на певні адміністративно-територіальні одиниці, відповідно до яких будується система державних органів та органів місцевого самоврядування з метою забезпечення комплексного економічного і соціального розвитку території.

Конституція встановлює, що територія України в межах існуючого кордону є цілісною і недоторканною. Питання про зміну території України вирішуються виключно всеукраїнським референдумом (ст. 73 Конституції України). Державна територія України включає в себе сушу, надра, води, повітряний простір над ними.

Суверенітет України поширюється на всю її територію. Територіальне верховенство - це повнота й незалежність влади держави в межах її території. Держава повинна розпоряджатися територією тільки в інтересах населення.

Відповідно до IX розділу "Територіальний устрій України" Конституції України формулюються його *основні засади* (ст. 132):

1. Державна територія є єдиною та цілісною, такою, яка поєднана єдиною політичною, економічною і правовою системами, єдиною системою державної влади (законодавчих, виконавчих, судових і контрольно-наглядових органів);

2. Поєднання централізації і децентралізації у здійсненні державної влади, що забезпечує поєднання й врахування загальнодержавних і регіональних інтересів;

3. Збалансованість соціально-економічного розвитку регіонів, посилення їхньої інтеграції, зближення, поступове вирівнювання соціально-економічного життя;

4. Врахування історичних, економічних, екологічних, географічних і демографічних особливостей, етнічних і культурних традицій регіонів.

6. Адміністративно-територіальний устрій України

Адміністративно-територіальний устрій України ґрунтується на таких принципах: а) унітаризм; б) єдність, недоторканність і цілісність території; в) комплексність економічного розвитку й керованість окремих її частин з урахуванням загальнодержавних і регіональних інтересів, національних і культурних традицій, географічних і демографічних особливостей, природних і географічних умов; г) врахування думки громадян, які проживають на відповідній території при вирішенні питань територіального устрою України; д) принцип, відповідно до якого не допускаються укладення будь-яких політичних договорів і союзів між окремими адміністративними територіальними одиницями в особі їх органів місцевого самоврядування. Угоди між ними можуть укладатися лише з питань, які віднесені до їх власної компетенції.

Стаття 133 Конституції України встановлює, що систему адміністративно-територіального устрою України *складають*: Автономна Республіка Крим, області, райони, міста, райони в містах, селища й села, (Автономна Республіка Крим, 24 області і два міста республіканського значення – Київ та Севастополь). Адміністративно-територіальний устрій України є трирівневим: вищий рівень становлять Автономна Республіка Крим, області та міста Київ і Севастополь; середній - райони і міста обласного підпорядкування, селища й села.

Конституція України, незважаючи на відмінність суб'єктів складу України за розмірами їх території та чисельністю населення, проголошує їх рівноправ'я як між собою, так і у відносинах із центральною владою. Причому принципу рівноправності не суперечить ч. 3 ст. 133 Конституції, де йдеться про те, що міста Київ та Севастополь мають спеціальний статус у складі суб'єктів України. Цей статус буде врегульовано окремими законами України.

7. Конституційний статус Автономної Республіки Крим.

Крим є останньою щодо часу приєднання територією нинішньої України. Його передача із складу РФСР до УРСР здійснена у 1954 році з нагоди відзначення 300-річчя Переяславської Ради й оформлена відповідним актом Верховної Ради СРСР. До 1989 року Крим був однією з областей УРСР, а потім

на території півострова була утворена територіальна автономна республіка (за історичною аналогією існування такої республіки у 1921 р.)

Нова Конституція закріплює існування Автономної Республіки Крим як невід'ємної складової частини України (ст. 134). Згідно з Конституцією (розділ X) Республіка Крим є особливою формою територіальної автономії. *Територіальна автономія* - це державне утворення, адміністративна самостійність якого реалізується з урахуванням економічних, національних та інших особливостей відповідної території.

Основні державні ознаки Криму:

- Крим є державним утворенням - республікою;
- він має свою Конституцію;
- як регіональна діє система державних органів Автономної Республіки Крим на чолі з Верховною Радою й Радою міністрів;
- державні органи Автономної Республіки Крим видають у межах своїх повноважень відповідні правові акти, які складають регіональну систему правових актів Автономної Республіки Крим.

Представницьким органом Автономної Республіки Крим є Верховна Рада Автономної Республіки Крим, яка в межах своїх повноважень приймає рішення та постанови, які є обов'язковими до виконання в Автономній Республіці Крим. Урядом автономії є Рада міністрів. Посада президента в автономії не передбачена, а Голова Ради міністрів призначається та звільняється Верховною Радою Автономної Республіки Крим за погодженням із Президентом України (ст. 136). У Криму діє і президентська вертикаль - представництво Президента України (ст. 139). Його статус регулюється Законом від 17 грудня 1992 р. Представництво президента в Автономній Республіці Крим є юридичною особою, має гербову печатку, рахунки в банках. Постійний представник Президента України в Автономній Республіці Крим не може бути притягнутий до кримінальної або адміністративної відповідальності, що накладається в судовому порядку, без згоди на те Президента України.

Нормативно-правові акти Верховної Ради та рішення Ради міністрів автономії не можуть суперечити Конституції і законам України та приймаються відповідно до Конституції України, актів Президента України й Кабінету Міністрів України і на їх виконання; суди Автономної Республіки Крим належать до єдиної системи судів України; Конституція України визначає питання, які належать до відання Автономної Республіки Крим.

Конституція України визначає коло питань, які можуть вирішуватися Автономною Республікою Крим за допомогою нормативного регулювання. Це питання: сільського господарства і лісів; меліорації і кар'єрів; громадських робіт, ремесел та промислів, благодійництва; містобудування і житлового господарства; туризму, готельної справи, ярмарків; музеїв, бібліотек, театрів, інших закладів культури, історико-культурних заповідників; транспорту загального користування, автошляхів, водопроводів; мисливства і рибальства; санітарної і

лікарняної служб тощо.

У разі невідповідності нормативно-правових актів Верховної Ради Криму Конституції та законам України Президент України може зупинити їхню дію одночасно з зверненням до Конституційного Суду України, що їх конституційності.

Інші повноваження Автономної Республіки Крим: призначення виборів депутатів Верховної Ради АРК; організація та проведення місцевих референдумів; управління майном АРК; розроблення, затвердження та виконання бюджету республіки; реалізація державних програм різного спрямування; визнання правового статусу курортів; ініціювання введення надзвичайного стану, надзвичайної екологічної ситуації на всій території або в окремих місцевостях АРК тощо.

Висновок

Сьогодні ми розглянули важливі питання, які стосуються демократії, яка являє собою різновид держави та характеризується такими ознаками: визнання народу найвищим джерелом влади, виборність основних органів держави, рівноправність громадян і перш за все рівність виборчих прав; підпорядкування меншостей більшості при прийнятті рішень.

Виборчий процес стає усе більш складним. Це вимагає знань правових і організаційних його аспектів виборцями, щоб зробити правильний вибір.

Питання до семінарського заняття:

1. Які є форми народовладдя?
2. Визначить виборчу систему України.
3. Визначить виборче право України.
4. Які є етапи підготовки та проведення виборів?
5. Які є види референдумів?
6. Підготовка та проведення референдуму.
7. Перечисліть питання, що виносяться на референдум?
8. Чим референдум відрізняється від виборів?
9. Яка відповідальність за порушення виборчого законодавства України?
10. Яка відповідальність за порушення порядку проведення референдуму?
11. Що розуміють під “територіальним устроєм держави”?
12. Порівняйте поняття “територіальний устрій” із поняттям “державний устрій”.
13. З чого складається адміністративно-територіальний устрій України?
14. Які точки зору існують серед українських політиків щодо автономії України?
15. Які основні державні ознаки Криму?
16. Які органи державної влади діють в Автономній Республіки Крим?
17. Які повноваження Автономної Республіки Крим?

Література:

- Конституція України, 1996 р. – Розділ 2, 3.
- Декларація про державний суверенітет України від 16.07.1990 р.
- Акт проголошення незалежності України від 24.08.1991 р.
- Закон України „Про правові засади цивільного захисту” від 24.06.2004 р.
- Закон України „Про вибори народних депутатів України” від 25.10.1997р.
- Закон України „Про вибори Президента України” від 5.03.1999 р.
- Закон України „Про всеукраїнський та місцеві референдуми” від 3.07.1991 р.
- Закон України “Про Центральну виборчу комісію” від 17.12.1997 р.
- Закон України “Про вибори депутатів місцевих рад і сільських, селищних, міських голів” від 14.01.1998 р.
- Кушниренко А.Г. Проблемы административно-территориального устройства в условиях формирования правового государства // Проблемы законности – Х. – 1993 - № 28.
- Основи конституційного устрою України. Навчальний посібник. Під ред. М.К.Подбerezьського – Х., ТОВ”ЕДЕНА”, 2002. – 120 с.
- Прилуцький В. Деякі питання територіального устрою України // Правова держава України: проблеми, перспективи розвитку. Харків – 1995.
- Правознавство: навч. Посібник / В.І.Бобир, С.Е.Демський, А.М.Колодій та ін.; під ред. В.В.Копейчикова 2-е вид., перероб та доп. – К.: Юрінком Інтер, 1999 р.
- Ткачук П. Щодо вдосконалення територіальної організації України // Право України – 1992 - № 4.

Тема 5. ЗАГАЛЬНА ХАРАКТЕРИСТИКА СИСТЕМИ ОРГАНІВ ДЕРЖАВНОЇ ВЛАДИ

План.

Вступ

1. Верховна Рада України як єдиний орган законодавчої влади України.
2. Право законодавчої ініціативи та її суб'єкти.
3. Президент України – глава держави.
4. Кабінет Міністрів України – Уряд України.
5. Центральні та місцеві органи виконавчої влади в Україні.
6. Судова влада в Україні.
7. Прокуратура в системі державного механізму, її завдання, функції, повноваження, організація та діяльність.
8. Конституційний Суд у системі державних органів України, його місце й значення для державотворчого процесу.

Висновок

Проголошення 24 серпня 1991 р. незалежності України створило умови для радикальних перетворень у нашому суспільстві й державі. Змінилась організація державної влади – відбувся поділ її на законодавчу, виконавчу і судову. Виникли нові інститути, властиві суверенній демократичній правовій державі, зокрема, інститут президентства. Почалося становлення цілісної системи органів виконавчої влади.

1. Верховна Рада України як єдиний орган законодавчої влади України

Єдиним органом законодавчої влади в Україні є парламент - Верховна Рада. Лише вона має повноваження приймати закони, які є актами найвищої юридичної сили. На сьогодні Верховна Рада України складається з однієї палати. Конституційний склад Верховної Ради України 450 депутатів, які обираються на основі загального, рівного, прямого виборчого права таємним голосуванням строком на 4 роки.

Народним депутатом України може бути громадянин України, який на день виборів досяг двадцяти одного року, має право голосу і проживає в Україні протягом останніх п'яти років.

Народні депутати здійснюють свої повноваження на постійній основі: не можуть мати іншого представницького мандата чи бути на державній службі. Їм гарантується депутатська недоторканість.

Верховна Рада України працює в сесійному порядку. Перша сесія кожного скликання збирається не пізніше ніж на 30-й день після дня оголошення Центральною виборчою комісією результатів виборів.

Чергові сесії Верховної Ради України починають свою роботу в строки, встановлені Конституцією (першого вівторка лютого і першого вівторка вересня кожного року). *Позачергові* сесії можуть збиратися на таких підставах: а) на вимогу не менш як третини конституційного складу депутатів Верховної Ради; б) на вимогу Президента України. У цих випадках сесія Верховної Ради України скликається її Головою з обов'язковим зазначенням питань, що виносяться на розгляд.

Якщо ж Указом Президента України вводиться воєнний або надзвичайний стан, то Верховна Рада України повинна у дводенний строк зібратись на свою позачергову сесію без факту її офіційного скликання.

Роботою Верховної Ради України керує Голова Верховної Ради, а також його Перший заступник і заступник. *Голова Верховної Ради* веде її засідання, організовує підготовку питань до розгляду на засіданнях Верховної Ради; представляє парламент у зносинах з іншими органами державної влади України та органами влади іноземних країн; організовує роботу апарату Верховної Ради.

До складу Верховної Ради входять два органи, які мають особливий правовий статус – Рахункова Палата та Уповноважений Верховної Ради України з прав людини.

До *повноважень* Верховної Ради належать: внесення змін до Конституції у межах і порядку, передбачених розділом XIII Конституції України; призначення всеукраїнського референдуму з питань визначених ст. 73 Конституції; прийняття законів; затвердження державного бюджету та внесення змін до нього, контроль за виконанням державного бюджету; прийняття рішення щодо звіту про його виконання; визначення засад внутрішньої та зовнішньої політики; затвердження загальнодержавних програм економічного, науково-технічного, соціального, національно-культурного розвитку, охорони навколишнього середовища; усунення Президента України з поста в порядку імпічменту; надання згоди на призначення Президентом Прем'єр-міністра України; здійснення контролю за діяльністю Кабінету Міністрів; надання згоди на обов'язковість міжнародних договорів України та денонсація міжнародних договорів; здійснення парламентського контролю.

Для забезпечення ефективного проведення законопроектних робіт, підготовки та розгляду інших питань, віднесених до її компетенції. Верховна Рада України утворює свої *постійні комітети*.

Для розгляду питань, що мають тимчасовий характер або не потрапили в перелік питань, які підлягають розгляду в існуючих комітетах, можуть створюватися *тимчасові спеціальні комісії*.

2. Право законодавчої ініціативи та її суб'єкти

Ст. 92 Конституції України визначає широке коло питань, які можуть вирішуватися Верховною Радою виключно шляхом прийняття відповідних законів. Це стосується відносин, які мають особливо важливе значення для нормального функціонування й розвитку особи, держави, суспільства, а саме: прав і свобод людини й громадянина та їх гарантій; основних засад використання природних ресурсів і освоєння космічного простору; засад зовнішніх зносин і зовнішньоекономічної діяльності; територіального устрою України; засад місцевого самоврядування та інших питань.

Право законодавчої ініціативи у Верховній Раді України надано Президенту, народним депутатам. Кабінету Міністрів і Національному банку (ст. 93 Конституції).

Законодавчий процес здійснюється під час сесії Верховної Ради (у формі пленарних засідань і засідань комітетів). Законопроект проходить, як правило, три читання, у комітетах здійснюється його доробка. Закон приймається не менш 2/3 від конституційного складу Верховної Ради. Після прийняття закону приймається постанова Верховної Ради про порядок його вступу в дію. Закон набирає чинності

через 10 днів після його офіційного оприлюднення, якщо інше не передбачається самим законом.

3. Президент України – глава держави

Президент України є главою держави і виступає від її імені. Він є гарантом державного суверенітету, територіальної цілісності України, додержання Конституції України, прав і свобод людини й громадянина.

Відповідно до ст. 103 Конституції України Президент України обирається громадянами України на основі загального, рівного і прямого виборчого права шляхом таємного голосування строком на п'ять років. До кандидата у Президенти Конституція України висуває певні вимоги. Він повинен бути громадянином України, повинен досягти 35 років, повинен протягом 10 останніх перед днем виборів років проживати в Україні, повинен мати право голосу, володіти активним виборчим правом і не може бути обмеженим у виборчих правах, повинен володіти державною мовою. Одна й та сама особа не може бути Президентом України більш ніж два строки підряд. Президенту України забороняється мати інший представницький мандат, тобто бути членом якихось виборних органів, а також обіймати посаду в державних або громадських органах та організаціях, займатися підприємницькою діяльністю. Водночас йому не забороняється займатися науковою та викладацькою діяльністю.

Новообраний Президент України приступає до виконання обов'язків не пізніше ніж через 30 днів, а у разі, коли Президента обрано на позачергових виборах, - у п'ятиденний строк після офіційного оголошення результатів виборів. Повноваження новообраного Президента починаються з моменту складення ним присяги народові, до якої його приводить на урочистому засіданні Верховної Ради Голова Конституційного Суду України.

Конституція України встановлює недоторканність Президента, якою він користується під час виконання своїх повноважень. Президент не може делегувати (передавати) свої повноваження іншим особам або органам.

За особою, яка обіймає пост Президента України, це звання зберігається довічно за умови, що вона не була усунена з нього Верховною Радою в порядку імпічменту. Крім того, звання Президента України охороняється законом. Це означає, що самовільне безпідставне присвоєння чи використання його спричиняє юридичну відповідальність.

Повноваження Президента України, закріплені у Конституції, можна поділити на декілька груп, серед яких насамперед треба виділити такі:

1) представницькі повноваження, які виявляються тоді, коли Президент України представляє нашу державу в міжнародних зносинах, приймає вірчі та викличні грамоти дипломатичних представників інших держав тощо;

2) повноваження, що стосуються діяльності Верховної Ради, наприклад, припинення її повноважень, якщо протягом 30 днів однієї чергової сесії пленарні засідання не можуть розпочатися;

3) повноваження у сфері законодавства, наприклад ті, що стосуються призначення всеукраїнського референдуму щодо змін Конституції України, права вето щодо прийнятих Верховною Радою законів із наступним поверненням їх на повторний розгляд Верховної Ради;

4) повноваження, пов'язані з призначенням на посади і звільненням із посад членів Кабінету Міністрів та інших посадових осіб;

5) повноваження у сфері забезпечення державної незалежності, національної безпеки та оборони нашої країни, наприклад, ті, що пов'язані з прийняттям рішення про загальну або часткову мобілізацію та запровадження воєнного стану в Україні або в окремих її місцевостях, з керівництвом Ради національної безпеки й оборони України тощо;

6) установчі повноваження (утворення та ліквідація за поданням Прем'єр-міністра міністерств та інших центральних органів виконавчої влади);

7) повноваження в галузі правосуддя (утворення судів, здійснення помилування);

8) повноваження, пов'язані з наданням громадянства України та його позбавлення, наданням притулку в Україні.

Він очолює Раду національної безпеки і оборони України, яка є координаційним органом з питань безпеки й оборони України.

Президент України виконує свої повноваження до вступу на пост новообраного Президента України, але Конституція України встановлює, що *повноваження* Президента України *припиняються достроково* місце у разі:

1) подання Президентом заяви про складення із себе повноважень глави держави, тобто про відставку. Причин, які вважаються поважними для оголошення відставки, Конституцією не перелічено. Для набуття відставкою чинності Президент повинен на засіданні Верховної Ради особисто оголосити заяву про неї. Виголошення заяви про відставку від імені Президента іншими особами не допускається, а у разі здійснення цього не має ніякої юридичної сили;

2) неможливості виконання Президентом своїх повноважень за станом здоров'я. Для встановлення юридичної значущості цієї підстави потрібна наявність певних факторів. Насамперед необхідний медичний висновок із посиланням на те, що за станом здоров'я Президент не може виконувати покладені на нього повноваження глави держави. З висновком Верховна Рада звертається до Верховного Суду України перевіряє законність складення медичного висновку і після звертається до Верховної Ради з поданням щодо встановлення неможливості виконання Президентом своїх повноважень. Це подання розглядається на засіданні Верховної Ради, на якому і приймається рішення по суті. При цьому рішення про неможливість виконання Президентом своїх повноважень за станом здоров'я набуває сили за умови, коли за нього

проголосувала більшість від конституційного складу Верховної Ради, тобто не менш як 226 народних депутатів;

3) усунення з поста Президента в порядку *імпічменту*, тобто на підставі сформульованого у прийнятому за спеціальною процедурою рішенні Верховної Ради обвинувачення Президента у вчиненні ним державної зради або іншого злочину.

Процедура імпічменту починається у разі, коли відповідне звинувачення Президента підтримується не менш як 226 народними депутатами (більшістю від конституційного складу Верховної Ради України). Після цього Верховною Радою створюється спеціальна тимчасова слідча комісія, до складу якої входять депутати й обов'язково спеціальний прокурор та спеціальні слідчі, які є професійними спеціалістами. Результати роботи цієї комісії розглядаються на засіданні Верховної Ради, в ході якого, за наявності підстав, може бути прийнято рішення про звинувачення Президента України. Таке рішення набуває чинності, якщо воно прийнято не менш як двома третинами від конституційного складу Верховної Ради, тобто голосами не менш як 300 народних депутатів України.

Після прийняття вказаного рішення справа передається до Конституційного Суду України, який розглядає її з точки зору додержання передбаченої Конституцією процедури розслідування й розгляду на попередніх етапах. При позитивному рішенні Конституційного Суду справа передається до Верховного Суду України, який дає висновок про те, що діяння, в яких звинувачується Президент, мають ознаки державної зради або іншого злочину. Лише після цього Верховна Рада дістає право прийняти рішення про усунення Президента з його поста. Таке рішення набуває чинності, якщо за нього проголосувало не менш як три чверті від конституційного складу Верховної Ради, тобто не менш як 338 народних депутатів України;

4) смерті особи, яка перебувала на посту Президента.

У разі дострокового припинення повноважень Президента України на вказаних підставах на період до обрання й вступу на пост нового Президента виконання президентських обов'язків покладається на Прем'єр-міністра України. Однак у цей період Прем'єр-міністр не може здійснювати повноваження передбачені пунктами 2, 6, 8, 10 – 12, 14 – 16, 22, 25, 27 ст. 106 Конституції України, що є прерогативою Президента, який обирається відповідно до передбаченої Конституцією процедури. Зокрема, він не може призначати референдум, припиняти повноваження Верховної Ради, скасовувати акти Кабінету Міністрів України та Ради міністрів Автономної Республіки Крим тощо.

Обов'язки Президента України Прем'єр-міністр може виконувати до 90 днів, оскільки, за Конституцією України (ч. 5, ст. 103), протягом цього періоду мають бути проведені вибори нового Президента України.

При Президентові України функціонує *Адміністрація Президента*, яка є допоміжним органом, що складається з кваліфікованих наукових консультантів, політиків, правознавців, економістів. Їх завдання полягає в тому щоб надавати

поради Президенту України для прийняття рішень, готувати попередньо проекти документів, проводити експертні оцінки отриманих даних соціально-економічного стану суспільства, аналізувати та давати рекомендації для найбільш ефективного вирішення існуючих проблем.

Адміністрації Президента України *здійснює*: організаційну, конституційну, інформаційну допомогу.

Президент має право видавати *укази й розпорядження*, які є обов'язковими до виконання на всій території України. Ці акти повинні створюватись на основі Конституції і спрямовуватись на виконання її положень. Водночас укази й розпорядження Президента є правовою базою для актів органів виконавчої влади. За юридичними ознаками акти Президента можуть бути нормативними, тобто такими, в яких містяться правила загального характеру і які розраховані на багаторазове використання, та індивідуальними, що стосуються конкретних відносин чи осіб і мають одноразовий характер (призначення конкретної особи на посаду, нагородження тощо).

4. Кабінет Міністрів України – Уряд України

Кабінет Міністрів України є вищим органом у системі органів виконавчої влади. Він відповідальний перед Президентом України та підконтрольний і підзвітний Верховній Раді України у межах, передбачених Конституцією України. У своїй діяльності Кабінет Міністрів керується Конституцією України й законом України, актами Президента України.

Згідно зі ст. 114 Конституції України *до складу* Кабінету Міністрів входять Прем'єр-міністр України, перший віце-прем'єр-міністр, три віце-прем'єр-міністри, міністри.

Прем'єр-міністр призначається Президентом за згодою більше ніж половини від конституційного складу Верховної Ради. Він керує роботою Кабінету Міністрів, спрямовує її на виконання Програми діяльності Кабінету Міністрів, схваленої Верховною Радою. Прем'єр-міністр України входить із поданням до Президента України про утворення, реорганізацію та ліквідацію міністерств, інших центральних органів виконавчої влади в межах коштів, передбачених державним бюджетом України на утримання цих органів.

Персональний склад Кабінету Міністрів України призначається Президентом України за поданням Прем'єр-міністра України. Чисельність Кабінету Міністрів України, згідно зі ст. 5 Закону України “Про Кабінет Міністрів”, не може перевищувати 25 чоловік. Члени Кабінету Міністрів України є вищими посадовими особами виконавчої влади України, на них не поширюється дія закону про державну службу. До складу Кабінету Міністрів можуть бути призначені громадяни України, які володіють державною мовою. Члени Кабінету Міністрів не можуть бути народними депутатами України або мати інший представницький мандат, не мають, права поєднувати свою діяльність з іншою

роботою, крім викладацької, наукової та творчої у позаробочий час, входить до складу керівного органу чи наглядової ради підприємства, що має на меті одержання прибутку.

Кабінет Міністрів складає повноваження перед новообраним Президентом України. Прем'єр-міністр, інші члени Кабінету Міністрів мають право заявити Президентові України про свою відставку. Наслідком відставки Прем'єр-міністра є відставка всього складу Кабінету. Прийняття Верховною Радою резолюції недовіри Кабінетові Міністрів також веде до його відставки.

Відповідно до ст. 116 Конституції України Кабінет Міністрів України:

1) забезпечує державний суверенітет і економічну самостійність України, здійснення внутрішньої і зовнішньої політики держави, виконання Конституції й законів України, актів Президента України;

2) вживає заходів щодо забезпечення прав і свобод людини й громадянина;

3) забезпечує проведення фінансової, цінової, інвестиційної та податкової політики, політики в сфері праці й зайнятості населення, соціального захисту, освіти, науки і культури, охорони природи, економічної безпеки й природокористування;

4) розробляє і здійснює загальнодержавні програми економічного, науково-технічного, соціального й культурного розвитку України;

5) забезпечує рівні умови розвитку всіх форм власності, здійснює управління об'єктами державної власності відповідно до закону;

6) розробляє проект закону про Державний бюджет України і забезпечує виконання затвердженого Верховною Радою України Державного бюджету України, подає Верховній Раді України звіт про його виконання;

7) здійснює заходи щодо забезпечення обороноздатності і національної безпеки України, громадського порядку, боротьби зі злочинністю;

8) організовує й забезпечує здійснення зовнішньоекономічної діяльності України, митної справи;

9) спрямовує й координує роботу міністерств, інших органів виконавчої влади;

10) виконує інші функції, визначені Конституцією України та законами України, актами Президента України.

У Конституції України (ст. 117) установлюються форми нормативно-правових актів Кабінету Міністрів. Це постанови й розпорядження, які є обов'язковими до виконання на всій території України.

У вигляді постанов, як правило, оформлюються рішення, що мають нормативний характер і найбільш важливе значення. Рішення з оперативних питань, а також інших поточних проблем видаються у формі розпоряджень.

5. Центральні та місцеві органи виконавчої влади в Україні

Друге після Кабінету Міністрів місце у виконавчій вертикалі влади посідають центральні органи виконавчої влади. Їх система передбачена Указом Президента України “Про систему центральних органів виконавчої влади” від 15 грудня 1999 року.

Систему центральних органів виконавчої влади складають: міністерства, державні комітети (державні служби), органи виконавчої влади зі спеціальним статусом – відомства (Антимонопольний комітет, СБУ, Фонд держмайна, Управління державної охорони тощо).

Міністерства є головною ланкою системи органів центральної виконавчої влади. Вони створюються для організації державного управління в найбільш важливих сферах соціально-економічного і політичного життя й у більшості випадків є органами галузевого управління. Про значення, яке надається міністерствам, свідчить те, що їх керівники (міністри) входять до складу Кабінету Міністрів (ст. 114 Конституції України).

В Україні створено 15 діючих на сьогодні міністерств: внутрішніх справ, економіки, іноземних справ, культури і мистецтв, оборони, освіти і науки, охорони здоров'я, праці і соціальної політики, транспорту, з питань надзвичайних ситуацій, фінансів, юстиції, екології і природних ресурсів, аграрної політики, палива і енергетики.

Державні комітети - це центральні органи виконавчої влади, що здійснюють переважно міжгалузеве управління відповідними сферами.

В Україні існує 24 Державних комітети: по використанню ядерної енергії; по водному господарству; по геології і використанню надр; по гідрометеорології; з енергозбереження; по житлово-комунальному господарству; по земельним ресурсам; по матеріальних резервах; з медичної та мікробіологічної промисловості; по нагляду за охороною праці тощо.

Відомства (агентства, бюро, управління, комісії) реалізують функції управління у тих сферах, які не є об'єктами сфери впливу з боку міністерств, комітетів і відомств, реалізують через накази, інструкції та інші нормативно-правові акти, які відповідно до ст. 117 Конституції України підлягають реєстрації в порядку встановленому законом.

Усього в Україні майже 30 відомств. Загальна ж кількість центральних органів виконавчої влади в Україні – близько 90.

Відповідно до ст. 118 Конституції України виконавчу владу в областях і районах, містах Києві та Севастополі здійснюють *місцеві державні адміністрації*. Склад місцевих державних адміністрацій формують голови місцевих державних адміністрацій. Голови цих адміністрацій призначаються на посаду і звільняються з посади Президентом за поданням Кабінету Міністрів України.

Голови місцевих державних адміністрацій при здійсненні своїх повноважень відповідальні перед президентом і Кабінетом Міністрів, підзвітні та підконтрольні

органам виконавчої влади вищого рівня, а також районним і обласним радам у межах, передбачених Законами України “Про місцеві державні адміністрації” від 9 квітня 1999 р. і “Про місцеве самоврядування в Україні” від 24 квітня 1997 р. Місцеві державні адміністрації підзвітні і підконтрольні радам у частині повноважень, делегованих їм відповідними районними чи обласними радами.

Рішення голів місцевих державних адміністрацій, що суперечить законам України, іншим актам законодавства, можуть бути відповідно до закону *скасовані* Президентом або головою місцевої державної адміністрації вищого рівня.

Обласна чи районна рада може висловити *недовіру голові відповідної місцевої державної адміністрації*, на підставі чого Президент приймає рішення і дає обґрунтовану відповідь. Якщо недовіру голові районної чи обласної державної адміністрації висловили 2/3 депутатів від складу відповідної ради, Президент приймає рішення про відставку голови місцевої державної адміністрації.

Відповідно до ст. 119 Конституції України місцеві державні адміністрації на відповідній території *забезпечують*:

- 1) виконання законів, актів Президента, Кабінету Міністрів, інших органів виконавчої влади;
- 2) законність і правопорядок; додержання прав і свобод громадян;
- 3) виконання державних і регіональних програм розвитку;
- 4) підготовку та виконання відповідних бюджетів;
- 5) взаємодію з органами місцевого самоврядування та інше.

6. Судова влада в Україні

Судова влада - самостійний напрямок здійснення державної влади у формі правосуддя. *Правосуддя* - здійснення державним органом (судом) норми права до конкретного випадку, що трапився в житті. Правосуддя в Україні здійснюється винятково судами. Держава наділяє лише суди правом у встановленому законом порядку визнавати особу винною у скоєні злочину, призначати кримінальне покарання. Згідно зі ст. 124 Конституції України *делегування функцій судів, а також привласнення цих функцій іншими органами чи посадовими особами не допускається*.

Види здійснення правосуддя - конституційне, адміністративне, цивільне й кримінальне судочинство. *Завдання правосуддя*:

- захист прав і свобод людини, законних інтересів фізичних і юридичних осіб, держави в цілому шляхом визнання за ними в результаті судового розгляду певних прав;
- визначення суб'єктів правовідносин, винних у вчиненні правопорушення й призначення покарання або інших заходів, що мають бути застосовані щодо порушників;

— вирішення правових суперечностей, насамперед визнання відповідності або невідповідності конкретних оспорюваних правових актів Конституції держави.

Принципи правосуддя закріплені в спеціальних законах, а найважливіші - в Конституції України (розділ VIII “Правосуддя”). Ними є: законність; рівність усіх учасників судового процесу перед законом і судом; презумпція невинуватості; забезпечення доведеності вини; забезпечення обвинуваченому права на захист; змагальність сторін і свобода у наданні ними суду своїх доказів та в доведенні перед судом їх переконливості; підтримка державного звинувачення в суді прокурором; гласність судового процесу та його повна фіксація технічними засобами; призначення та виборність суддів, колегіальний або одноособовий розгляд справ; незалежність судів та підпорядкованість їх лише закону; забезпечення апеляційного і касаційного оскарження рішення суду, крім випадків, встановлених законом; обов'язковість рішень суду.

Згідно з Конституцією України (ст. 125), *система судів загальної юрисдикції* в Україні будується за принципами територіальності та спеціалізації. Найвищим судовим органом у системі судів загальної юрисдикції є *Верховний Суд України*. Вищими судовими органами спеціалізованих судів є відповідні вищі суди. Відповідно до закону діють апеляційні та місцеві суди. Створення надзвичайних та особливих судів не допускається.

Принцип територіальності означає, що юрисдикція окремих ланок судової системи поширюється на певні території, які можуть збігатися або не збігатися з адміністративно-територіальними одиницями. Побудова судової системи за принципом територіальності з урахуванням зв'язку між населеними пунктами забезпечує наближення судів до населення.

Спеціалізація судів і суддів з розгляду справ певних категорій сприяє підвищенню професіоналізму суддів завдяки поглибленому вивченню окремих галузей законодавства та практики його застосування, а тому більш надійному захисту прав і законних інтересів громадян.

У межах першої системи первинною ланкою є *районні (міські) суди*, які розглядають усі цивільні й кримінальні справи, за винятком тих, які належать до компетенції судів вищого рівня. Другу ланку цієї системи становлять *Верховний Суд Автономної Республіки Крим, обласні суди, Київський і Севастопольський міські суди*. Ці суди розглядають більш складні цивільні й кримінальні справи, а також переглядають рішення й вироки судів першої ланки. В них існують судові колегії у цивільних і кримінальних справах, а також Президія суду.

Згідно зі ст. 125 Конституції України *Верховний Суд України* переглядає в апеляційному та касаційному порядку справи, розглянуті загальними судами, а також розглядає справи за новоявленими обставинами.

Другу систему складають судові органи, покликані здійснювати правосуддя в господарських відносинах - *арбітражні суди та військові суди*

Арбітражні суди бувають тимчасові (створюються сторонами для розгляду конкретного спору) і постійно діючі (створюються при торгових палатах, асоціаціях, спілках, біржах тощо). Виділяються також відкриті й закриті арбітражні суди. Перші розглядають цивільно-правові спори між сторонами різної відомчої належності, а другі - тільки спори між сторонами, що є членами спілок, асоціацій, бірж, при яких діють такі арбітражі. Арбітражні суди виконують також функції третейських судів.

Згідно із Законом України “Про арбітражний суд” від 4 червня 1991 р. з наступними змінами і доповненнями первинну ланку цієї системи становлять Арбітражний суд Автономної Республіки Крим, арбітражні суди областей, міст Києва й Севастополя. *Вищий арбітражний Суд України* - найвищий орган у системі арбітражних судів. Він має такі *повноваження*: вирішує господарські справи, віднесені до його компетенції законодавством України; переглядає в порядку нагляду рішення, ухвали, постанови арбітражних судів первинної ланки; здійснює організаційне керівництво арбітражними судами; здійснює інші повноваження, надані йому законодавством.

Військові суди здійснюють правосуддя у Збройних Силах України та інших військових формуваннях, передбачених законодавством України. В Україні утворюються військові суди гарнізонів, регіонів і Військово-Морських Сил. Військовий суд гарнізону утворюється на території, на якій розташовано один або кілька військових гарнізонів. Суддями військових судів можуть бути громадяни України, які відповідають вимогам, встановленим законодавством України, перебувають на військовій службі і мають військове звання офіцерського складу.

На *посаду судді* може бути рекомендований кваліфікаційною комісією суддів громадян України, не молодший 25 років, який має вищу юридичну освіту й стаж роботи в галузі права не менш як три роки, проживає в Україні не менше 10 років і володіє державною мовою (ст. 127). Суддями спеціалізованих судів можуть бути особи, як мають фахову підготовку з питань юрисдикції цих судів. *Перше* призначення на посаду професійного суду строком на 5 років здійснюється Президентом України. В інших випадках усі судді, крім суддів Конституційного Суду України, обираються Верховною Радою України безстрокове в порядку, встановленому законом. *Голова* Верховного Суду України обирається на посаду та звільнюється з посади шляхом таємного голосування Пленумом Верховного Суду України.

Згідно з Конституцією України (ст. 131), в Україні діє *Вища рада юстиції*, яка складається з 20 членів. Верховна Рада України, Президент України, з'їзд суддів України, з'їзд адвокатів України, з'їзд представників юридичних вищих навчальних закладів та наукових установ призначають до Вищої ради юстиції по три члени, а всеукраїнська конференція працівників прокуратури - двох членів Вищої ради юстиції. До *складу* Вищої ради юстиції входять за посадою Голова

Верховного Суду України, Міністр юстиції України, Генеральний прокурор України.

До відання Вищої ради юстиції належить внесення подань про призначення суддів на посади або про звільнення їх з посад; прийняття рішення стосовно порушення суддями і прокурорами вимог щодо несумісності; здійснення дисциплінарного провадження стосовно суддів Верховного Суду України й суддів вищих спеціалізованих судів та розгляд скарг на рішення про притягнення до дисциплінарної відповідальності суддів апеляційних та місцевих судів, а також прокурорів.

7. Прокуратура в системі державного механізму, її завдання, функції, повноваження, організація та діяльність

Прокуратура України становить єдину систему, діяльність якої спрямована на всемірне утвердження верховенства закону, зміцнення правопорядку і має своїм завданням захист від неправомірних посягань.

Відповідно до ст. 121 Конституції України та чинного законодавства, на прокуратуру покладаються такі *функції*:

- 1) підтримання державного обвинувачення в суді;
- 1) представництво інтересів громадянина або держави в суді у випадках, визначених законом;
- 2) нагляд за дотриманням законів органами, які проводять оперативно-розшукову діяльність, дізнання, досудове слідство;
- 3) нагляд за дотриманням законів при виконанні судових рішень у кримінальних справах, а також при застосуванні інших заходів примусового характеру, пов'язаних з обмеженням особистої свободи громадян.

Прокуратура бере участь у розробленні органами державної влади заходів запобігання злочинам та іншим правопорушенням, у роботі з удосконалення та роз'яснення законодавства. На прокуратуру не можуть покладатися функції, не передбачені законами України.

Принципами організації й діяльності органів прокуратури є те, що вони:

- становлять єдину централізовану систему, яку очолює Генеральний прокурор України, із підпорядкуванням нижчих чинів прокуратури вищим;
- здійснюють свої повноваження на підставі дотримання Конституції України та чинних на території республіки законів, незалежно від будь-яких органів державної влади, посадових осіб, а також рішень громадських об'єднань чи їх органів;
- захищають у межах своєї компетенції права і свободи громадян на засадах їх рівності перед законом, незалежно від національного чи соціального походження, мови, освіти, ставлення до релігії, політичних переконань, службового чи майнового стану та інших ознак;
- уживають заходів для усунення порушень закону, від кого б вони не

виходили, поновлення порушених прав і притягнення у встановленому законом порядку до відповідальності осіб, які допустили ці порушення;

- діють гласно, інформують державні органи влади, громадськість про стан законності та заходи щодо її зміцнення;

- працівники прокуратури не можуть належати до будь-яких політичних партій чи рухів.

Організація й порядок діяльності органів прокуратури визначаються Законом України “Про прокуратуру” від 5 листопада 1991 р. Відповідно до цього закону *систему органів прокуратури становлять*: Генеральна прокуратура України, прокуратури АРК, областей, міст Києва й Севастополя, міські, районні, міжнародні, інші прирівняю до них прокуратури, а також військові прокуратури.

Генеральну прокуратуру України очолює Генеральний прокурор України, який спрямовує роботу всіх органів прокуратури і здійснює контроль за їхньою діяльністю. З посади Генерального прокурора України звільняє Президент України, і для цього не потрібно згоди Верховної Ради України. Конституція України не визначає підстав дострокового звільнення з посади Генерального прокурора України Президентом України. Строк повноважень Генерального прокурора України - 5 років. Він може призначатися на повторний строк.

8. Конституційний суд у системі державних органів України, його місце й значення для державотворчого процесу.

Конституційний Суд входить до судової влади як її самостійний суб'єкт, є єдиним органом конституційної юрисдикції в Україні, вирішує питання про відповідність законів та інших правових актів Конституції України.

Конституційний Суд України *складається* з 18 суддів конституційного суду. Президент України, Верховна Рада України та з'їзд суддів України призначають по шість суддів Конституційного Суду України. Суддею Конституційного Суду України може бути громадянин України, який на день призначення досяг 40-річного віку, має вищу юридичну освіту й стаж роботи за фахом не менше 10 років, проживає в Україні протягом останніх 20 років і володіє державною мовою. Суддя Конституційного Суду України призначається на 9 років без права бути призначеним на повторний строк.

Голова Конституційного Суду України обирається на спеціальному пленарному засіданні Конституційного Суду України зі складу суддів Конституційного Суду України таємним голосуванням лише на один трирічний строк.

До *повноважень* Конституційного Суду належать вирішення питань про відповідність Конституції України (конституційність) законів та інших правових актів Верховної Ради України, актів Президента України, актів Кабінету Міністрів України, правових актів Верховної Ради Автономної Республіки Крим. Конституційний Суд має також повноваження офіційно тлумачити Конституцію

та закони України.

Організація діяльності Конституційного Суду визначається Конституцією України та Законом України “Про Конституційний Суд України” від 16 жовтня 1996 р.

Рішення й висновки Конституційного Суду разом з особливою думкою судді публікуються у “Віснику Конституційного Суду України” є обов'язковим до виконання на території України, остаточним і таким, що не може бути оскарженим.

Висновок

Держана влада в Україні здійснюється за принципом її поділу на законодавчу, виконавчу і судову. Єдиним органом законодавчої влади в Україні є Верховна влада України. Президент України є главою держави і виступає від її імені. Вищим органом у системі органів виконавчої влади є Кабінет Міністрів України. Судочинство в Україні здійснюється Конституційним Судом України та судами загальної юрисдикції. Система судів загальної юрисдикції в Україні будується за принципом територіальності та спеціалізації.

Питання до семінарського заняття:

1. Роль Верховної Ради в Україні?
2. Назвіть основні повноваження Верховної Ради України?
3. Визначить правовий статус Голови Верховної Ради України? Хто може бути народним депутатом України?
4. Які питання вирішує Уповноважений Верховної Ради України з прав людини?
5. Які функції комітетів і спеціальних тимчасових комісій Верховної Ради?
6. Які питання вирішуються Верховною Радою виключно законодавчим шляхом?
7. Що таке законодавча ініціатива? Кому належить право законодавчої ініціативи?
8. Державний статус Президента України?
9. Який порядок обрання Президента України?
10. Назвіть основні повноваження Президента України?
11. За яких підстав повноваження Президента України можуть бути припинені достроково?
12. Перечисліть основні повноваження Кабінету Міністрів України?
13. Як формується склад Кабінету Міністрів України?
14. Яка процедура підготовки актів Кабінету Міністрів України?
15. Хто здійснює виконавчу владу на місцях?
16. Які повноваження місцевих органів виконавчої влади?
17. Судова влада у системі розподілу влади.
18. Які основні ознаки правосуддя?
19. Чим різняться суди загальної й спеціальний юрисдикції?

20. Який правовий статус суддів в Україні?
21. Компетенція Вищої Ради юстиції.
22. Які функції прокуратури України?
23. Місце конституційного суду в системі державних органів України, його повноваження.

Література:

- Конституція України 1996 р. – Розділ 4, 5, 6, 7, 8, 12.
- Закон України „Про правові засади цивільного захисту” від 24.06.2004 р.
- Закон України „Про вибори Президента України” від 5.03.1999 р.
- Закон України “Про статус народного депутата України” від 17.11.1992 р.
- Закон України “Про Рахункову палату” від 11 липня 1996 р.
- Закон України “Про Уповноваженого Верховної Ради України з прав людини” від 13.11.1997 р.
- Закон України “Про заснування поста Президента Української РСР і внесення змін та доповнень до Конституції (Основного Закону)Української РСР” від 5.07.1991 р.
- Закон України „Про вибори Президента України” від 5.03.1999 р.
- Закон України “Про місцеве самоврядування в Україні” від 24.04.1997 р.
- Закон України „Про місцеві державні адміністрації” від 9.04.1999 р.
- Закон України “Про Раду національної безпеки і оборони України” від 6.03.1998 р.
- Указ Президента України „Про загальне положення про міністерство, інший центральний орган виконавчої влади” від 12.03.1996 р.
- Кодекс України про адміністративні правопорушення.
- Кримінальний кодекс України
- Конституційне право України. За ред. В.Ф.Погорілка. – К.: Наукова думка. 1999 р.
- Основи конституційного права України. За ред. В.В. Копейчикова. – К.: Юрінком, 1997. – 208 с.
- Основи конституційного устрою України. Навчальний посібник. Під ред. М.К.Подбerezського – Х., ТОВ”ЕДЕНА”, 2002. – 120 с.
- Процевський О.В., Губа А.В., Литвинко Т.А. Основи конституційного права України: Навчальний посібник. – Х., ”Скорпіон”, 2000. – 40 с.
- Правознавство: навч. Посібник / В.І.Бобир, С.Е.Демський, А.М.Колодій та ін.; під ред. В.В.Копейчикова 2-е вид., перероб та доп. – К.: Юрінком Інтер, 1999 р.
- Тодыка Ю.Н. Основы конституционного строя Украины. - Х.: Факт, 1999 – 320 с.
- Шпиталенко Г.А., Шпиталенко Р.Б. Основы правознавства: Навч.посіб. – К.: Каравела, 2003. – 384 с.

Тема 6. ОСНОВИ ЦИВІЛЬНОГО ПРАВА ТА ЦИВІЛЬНОГО ПРОЦЕСУ УКРАЇНИ

План

- Вступ
1. Поняття, принципи, система та функції цивільного права.
  2. Цивільна правоздатність та дієздатність. Суб'єкти цивільних правовідносин.
  3. Право власності: поняття та види. Захист права власності.
  4. Поняття, зміст, форма, сторони та види угод.
  5. Зобов'язальне право.
  6. Поняття та види цивільно-правової відповідальності.
  7. Спадкове право. Успадкування по заповіту і по закону.
  8. Поняття цивільного процесу, його суб'єкти. Стадії цивільного процесу.
- Висновок

Радикальні економічні й політичні перетворення в Україні мають на меті побудувати нову модель господарської системи. Її фундамент складають різноманітні форми власності відповідних суб'єктів, їх рівноправність і змагальність. Посилюється роль цивільно-правового договору в самостійній організації господарської діяльності суб'єктів товарно-грошових відносин. Усе це свідчить про зростаючу соціальну цінність цивільного права в правовій державі і визначає його місце в системі правових галузей.

1. Поняття, принципи, система та функції цивільного права.

Цивільне право - це система правових норм, які регулюють особисті немайнові та майнові відносин: засновані на юридичній рівності, вільному воле виявленні, майновій самостійності їх учасників.

Майнові відносини – це правові відносини, що пов'язані з незалежністю, набуттям, володінням, користуванням і розпорядженням майном.

Особисті немайнові відносини виникають завдяки здійсненню особою її прав та свобод щодо немайнових благ.

Джерелами цивільного права є: Конституція України, Цивільний кодекс України, закони України, акти Президента України, постанови Кабінету Міністрів України, нормативні акти інших органів державної влади України та Автономної Республіки Крим, міжнародні та цивільно-правові договори.

Основним джерелом цивільного права є *Цивільний кодекс України* (далі - ЦК України), прийнятий 16.01.2003 р., що набирає чинності з 01.01.2004 р. Кодекс складається із шести книг, які поділяються на розділи, підрозділи та глави: Книга перша: Загальні положення. Книга друга: Особисті немайнові права фізичної особи. Книга третя: Право власності та інші речові права. Книга четверта: Право

інтелектуальної власності. Книга п'ята: Зобов'язальне право. Книга шоста: Спадкове право.

Цивільний кодекс визначає *загальні засади цивільного законодавства*, зокрема: неприпустимість свавільного втручання у сферу особистого життя людини; неприпустимість позбавлення права власності, крім випадків, установлених Конституцією та законами України; свобода договору; свобода підприємницької діяльності, яка не заборонена законом; судовий захист цивільних прав та інтересів; справедливість, добросовісність та розумність.

2. Цивільна правоздатність та дієздатність. Суб'єкти цивільних правовідносин.

Фізичною особою вважається людина як учасник цивільних правовідносин. Для того щоб виступати суб'єктом цивільних правовідносин, фізичні особи повинні володіти *цивільною правосуб'єктністю*, яка включає в себе правоздатність, дієздатність деліктоздатність.

Цивільна правоздатність - це здатність фізичних осіб мати цивільні права та обов'язки. Цивільною правоздатністю володіють усі фізичні особи. Виникає вона у момент народження і припиняється у момент смерті людини.

Цивільна дієздатність - це здатність фізичних осіб своїми діями набувати для себе цивільних прав і самостійно їх здійснювати, а також здатність своїми діями створювати для себе цивільні обов'язки, самостійно їх виконувати та нести відповідальність у разі їх невиконання. Обсяг цивільної дієздатності залежить від віку та психічного здоров'я фізичної особи. Виходячи з цього, ЦК України визначає такі її рівні: часткова, неповна, повна, обмежена та її відсутність.

Часткова дієздатність встановлюється для малолітніх осіб (що не досягли 14 років). Фізична особа, яка не досягла 14 років, має право: самостійно здійснювати дрібні побутові правочини; реалізовувати особисті немайнові права на результати інтелектуальної, творчої діяльності, що охороняються законом.

Неповна дієздатність встановлюється для фізичних осіб у віці від 14 до 18 років (неповнолітніх осіб). Крім правочинів, дозволених для осіб, що наділені частковою дієздатністю, фізична особа у віці від 14 до 18 років має право: самостійно розпоряджатися своїм заробітком, стипендією або іншими доходами; самостійно здійснювати права на результати інтелектуально-творчої діяльності, що охороняються законом; бути учасником (засновником) юридичних осіб, якщо це не заборонено законом або установчими документами юридичної особи; самостійно укладати договір банківського вкладу (рахунку) та розпоряджатися вкладом, внесеним нею на своє ім'я (грошовими коштами на рахунку).

Повну цивільну дієздатність має фізична особа, яка досягла 18 років (повноліття) або з моменту одруження.

Обмежена цивільна дієздатність фізичної особи встановлюється судом, якщо особа страждає психічним розладом, що істотно впливає на її здатність

усвідомлювати значення своїх дій та (або) керувати ними. Також суд може обмежити цивільну дієздатність фізичної особи, якщо вона зловживає спиртними напоями, наркотичними засобами, токсичними речовинами тощо і тим ставить себе чи свою сім'ю, а також інших осіб, яких вона за законом зобов'язана утримувати, у скрутне матеріальне становище.

Деліктоздатність - це здатність самостійно відповідати за майнову шкоду, нанесену внаслідок цивільного правопорушення.

Юридичною особою визнається організація, створена й зареєстрована у встановленому законом порядку. Юридична особа наділяється цивільною правоздатністю й дієздатністю, може бути позивачем та відповідачем у суді. Юридична особа може бути створена шляхом об'єднання осіб або майна.

Юридичні особи можуть створюватися у формі товариств, установ та в інших формах, передбачених законом.

Правоздатність юридичної особи припиняється в результаті передання всього свого майна, прав та обов'язків іншим юридичним особам - правонаступникам (злиття, приєднання, поділу, перетворення) або в результаті ліквідації.

Юридична особа вважається *створеною* з дня її державної реєстрації, якій вона підлягає в обов'язковому порядку. При реєстрації до Єдиного державного реєстру підприємств та організацій України вносяться відомості про організаційно-правову форму юридичної особи, її найменування, місцезнаходження, органи управління, філії та представництва, мету створення, вид діяльності, а також інші відомості, встановлені законом.

Юридична особа здатна мати такі ж цивільні права та обов'язки (цивільну правоздатність), як і фізична особа, крім тих, які за своєю природою можуть належати лише людині. Цивільна правоздатність юридичної особи може бути обмежена лише за рішенням суду. Вона виникає з моменту її створення і припиняється з дня внесення до Єдиного державного реєстру підприємств та організацій України запису про її припинення.

Щодо *дієздатності* юридичної особи, то остання набуває цивільних прав та обов'язків і здійснює їх через свої органи, які діють відповідно до установчих документів та закону.

Згідно з ЦК України, юридична особа наділена такими *особистими немайновими правами*: на недоторканність її ділової репутації; на таємницю кореспонденції; право на інформацію та ін.

3. Право власності: приватна власність, колективна власність, державна власність, спільна власність. Захист права власності.

Право власності - це право особи на річ (майно), яке вона здійснює відповідно до закону за своєю волею, незалежно від волі інших осіб. Власникові належать права володіння, користування та розпоряджання своїм майном.

Суб'єктами права власності є український народ та інші учасники цивільних відносин, які є рівними перед законом.

Власник володіє, користується, розпоряджається своїм майном на власний розсуд, має право вчиняти щодо свого майна будь-які дії, які не суперечать закону.

Закон забороняє власнику використовувати право власності на шкоду правам, свободам та гідності громадян, інтересам суспільства, погіршувати екологічну ситуацію та природні якості землі. Право власності визнається в Україні непорушним. Ніхто не може бути протиправне позбавлений цього права чи обмежений у його здійсненні. Отже, особа може бути позбавлена права власності або обмежена у його здійсненні лише у випадках і в порядку, встановлених законом.

Форми права власності:

1. Власність народу України (суб'єкти – органи державної влади та місцевого самоврядування; об'єкти - земля, її надра, атмосферне повітря водні та інші природні ресурси які знаходяться на території України, природні ресурси її континентальної шельфу, виключне (морської) економічної зони);

2. Приватна власність (суб'єкти – фізичні та юридичні особи; об'єкти - будь-яке майно, за винятком окремих видів майна, які відповідно до закону не можуть їм належати);

3. Комунальна власність (суб'єкти – територіальні громади та утворені ними органи місцевого самоврядування; об'єкти - майно, у тому числі грошові кошти, яке належить територіальним громадам);

4. Державна власність (суб'єкти – органи державної влади ; об'єкти - майно, у тому числі грошові кошти, яке належить державі Україна).

Спеціальними нормами ЦК України врегульовані питання набуття права власності на знахідку, бездоглядну свійську тварину, скарб, безхазяйну річ, новостворене майно, перероблену річ, а також порядок привласнення загальнодоступних дарів природи тощо. Окрему увагу у законодавстві приділено праву власності на житло, земельну ділянку, а також речовим правам на чуже майно, чужу земельну ділянку.

Власник, який має підстави передбачати можливість порушення свого права власності іншою особою, може звернутися до суду з вимогою про заборону вчинення нею дій, які можуть порушити його право, або з вимогою про вчинення певних дій для запобігання такому порушенню.

Згідно зі ст. 387 ЦК України власник має право на витребування майна з чужого незаконного володіння, від добросовісного набувача, а також витребування грошей та цінних паперів на пред'явника тощо.

4. Поняття, зміст, форма, сторони та види угод.

Угоди – це вольові й правомірні дії, безпосередньо спрямовані на досягнення правового результату, а саме: на встановлення, зміну або припинення цивільних прав та обов'язків.

Угоди, які щоденно учиняють юридичні особи й громадяни, є досить різноманітними, а тому вимагають певної класифікації, передбаченої законодавством.

Угоди бувають одно-, дво- або багатосторонніми. Якщо для виявлення угод достатньо волевиявлення однієї сторони, вона є *односторонньою*. Наприклад, заповіт, прийняття й відмова від спадщини.

Якщо для виникнення угоди необхідні зустрічні волевиявлення двох сторін, то - це *двостороння* угода. Вона називається *договором*. Наприклад, договір купівлі-продажу.

Для виникнення *багатосторонньої* угоди необхідне волевиявлення трьох і більше сторін. Вони можуть бути як зустрічними (наприклад, при трьох-, чотирьохсторонньому обміні жилих приміщень), так і спрямованими до однієї мети (наприклад, у договорі про сумісну діяльність три сторони або більше спільно діють для досягнення спільної господарської мети).

Залежно від способу укладання угоди поділяються на консенсуальні і реальні. *Консенсуальні* угоди вважаються укладеними з моменту досягнення згоди сторін по всіх істотних умовах. Більшість угод є консенсуальними. Для укладання *реальної* угоди, поряд із згодою сторін, необхідне вчинення фактичних дій (наприклад, передача майна). До реальних угод належать договори позики, перевезення, дарування.

За особливостями мети угоди поділяються на платні і безплатні, каузальні і абстрактні. У *платній* угоді дії однієї сторони відповідає обов'язок іншої сторони вчинити зустрічну дію. У договорі купівлі-продажу продавець передає майно у власність покупця, а останній зобов'язаний прийняти майно і сплатити за нього певну грошову суму. Двосторонні угоди, за певними виключеннями, є платними. У *безплатній* угоді одна сторона зобов'язана вчинити дії, а інша - вправі вимагати виконання цих дій без учинення зустрічних власних дій. Односторонні угоди є безплатними. З двосторонніх угод до безплатних належать договори дарування, безплатного користування майном.

Деякі двосторонні угоди залежно від розсуду сторін можуть бути як платними, так і безплатними (наприклад, договори доручення, схову). Організації, як правило, укладають платні угоди, що пояснюється їхніми госпрозрахунковими інтересами, які вимагають покриття видатків прибутками від господарської діяльності.

Угоди, дійсність яких залежить від їхньої мети, називаються *каузальними*. Якщо, наприклад, у борговій розписці не визначено мету, тобто немає пояснення, чому Н. видав розписку М., то вона повинна бути визнана недійсною. Переважна

більшість угод є каузальними, оскільки угоди між організаціями завжди мають на меті досягнення певного правового результату. Громадяни за допомогою угод задовольняють свої потреби, і тому у таких угодах також визначається мета їх укладання.

У деяких випадках законодавець допускає угоди, на дійсність яких не впливає мета, а тому навіть при її відсутності такі угоди мають належну юридичну силу. Вони називаються *абстрактними*. До абстрактних угод, наприклад, належать розрахунки по визнаному сальдо зустрічних вимог.

Для того щоб угода мала належну юридичну силу, вона повинна задовольняти ряд умов. Останні називаються *умовами* дійсності угод. До них належать умови: а) про форму; б) і про сторони; в) про зміст угоди; г) про відповідальність (єдність) внутрішньої волі й волевиявлення сторін.

Загальні правила про форму угод передбачені у ЦК України. Угоди можуть укладатись усно або у письмовій формі (простій чи нотаріальній). Форма угоди обирається за розсудом осіб, які її укладають, за виключенням випадків, коли закон зобов'язує укласти угоду у певній формі. Так, угода купівлі-продажу, застави, дарування будівель (жилого будинку чи його частини), дарування іншого майна, договори довічного утримання підлягають нотаріальному посвідченню.

Оскільки угода є вольовим актом, спрямованим на досягнення правового результату, то й укласти її можуть лише *особи*, які володіють у тому чи іншому обов'язі дієдатністю, тобто воля яких характеризується достатньо психічною зрілістю.

Зміст угоди визначається змістом волі сторін, а останній має відповідати змістові норм права. Інакше кажучи, у будь-якому випадку, коли воля сторін в угоді не збігається із змістом правових норм, є підстави говорити про те, що дана угода суперечить вимогам права, а отже, є протизаконною.

5. Зобов'язальне право.

Зобов'язанням є правовідношення, в якому одна сторона (боржник) зобов'язана вчинити на користь іншої сторони (кредитора) певну дію (передати майно, виконати роботу, надати послугу, сплатити гроші тощо) або утриматися від певної дії, а кредитор має право вимагати від боржника виконання його обов'язку. *Сторонами* у зобов'язанні є боржник і кредитор

Підстави виникнення зобов'язань:

- 1) договори та інші правочини;
- 2) створення літературних, художніх творів, винаходів та інших результатів інтелектуальної, творчої діяльності;
- 3) завдання майнової (матеріальної) та моральної шкоди іншій особі;
- 4) інші юридичні факти.

Одностороння відмова від зобов'язання або одностороння зміна його умов не допускається, якщо інше не встановлено договором або законом.

Згідно зі ст. 546 ЦК України виконання зобов'язання може забезпечуватися *неустойкою, порукою, гарантією, заставою, завдатком*. Договором або законом можуть бути встановлені інші види забезпечення виконання зобов'язання.

Неустойкою (штрафом, пенею) є грошова сума або інше майно, які боржник повинен передати кредиторіві у разі порушення боржником зобов'язання.

Штрафом є неустойка, що обчислюється у відсотках від суми невиконаного або неналежного виконаного зобов'язання.

Пенею є неустойка, що обчислюється у відсотках від суми несвоєчасного виконаного грошового зобов'язання за кожен день прострочення виконання.

За договором поруки поручитель зобов'язується перед кредитором боржника про виконання ним свого обов'язку. Поручитель відповідає перед кредитором за порушення зобов'язання боржником.

За гарантією банк або інша фінансова установа гарантує перед кредитором виконання боржником свого обов'язку. Гарант відповідає перед кредитором за порушення боржником зобов'язання.

Завдатком є грошова сума або рухоме майно, що видається кредиторіві боржником у рахунок належних із нього за договором платежів, на підтвердження зобов'язання і на забезпечення його виконання.

В силу *застави* кредитор має право у разі невиконання боржником зобов'язання, забезпеченого заставою, одержати задоволення вимог за рахунок заставленого майна переважно перед іншими кредиторами цього боржника, якщо інше не встановлено законом. Розрізняють такі *види застав*: іпотека та заклад.

6. Поняття та види цивільно-правової відповідальності

Цивільно-правова відповідальність - це невігідні майнові наслідки, встановлювані законом або договором на випадок невиконання абсолютного обов'язку, а також невиконання або неналежного виконання боржником зобов'язання. Зокрема, це може бути покладення на боржника обов'язку сплатити кредиторіві збитки, неустойку. Цивільно-правова відповідальність встановлюється:

а) із виховною метою, оскільки спонукає боржника належним чином виконувати зобов'язання під загрозою понести невігідні матеріальні наслідки, а отже, й сприяє зміцненню договірної дисципліни, належному виконанню завдань господарськими організаціями, задоволенню різноманітних інтересів громадян;

б) для відновлення майнового стану кредитора, зокрема, шляхом відшкодування завданих йому збитків. Отже, вона сприяє зміцненню господарського розрахунку організацій, є засобом захисту всіх видів власності.

Цивільно-правова відповідальність, як договірна, так і позадоговірна, може *виникнути за таких основних умов*: а) наявність майнової шкоди; б) протиправність дії, якою заподіяно шкоду; в) причинний зв'язок між протиправною дією й шкодою; г) вина особи, яка заподіяла договірну чи позадоговірну шкоду.

Законом передбачаються різні види відповідальності. Так, залежно від підстав виникнення правовідносин, за порушення яких виникає відповідальність, остання поділяється на договірну та позадоговірну.

При невиконанні обов'язку, що впливає з укладеного договору, настає *договірна відповідальність*. Наприклад, відповідальність постачальника за порушення передбачених договором поставки строків або зумовленої у договорі якості продукції, відповідальність охоронця за втрату або пошкодження прийнятого за договором на схов майна тощо.

У разі порушення обов'язку, встановленого законом або підзаконним актом, виникає *позадоговірна відповідальність*. Для неї характерна відсутність договірних відносин між особою, на користь якої встановлено відповідальність, і тією, яка її несе, наприклад, якщо особа заподіяла шкоду іншій особі (чи її майну) або організації.

У випадках, коли у правовідношенні є кілька зобов'язаних осіб, їхня відповідальність може бути дольовою, солідарною і субсидіарною.

При *дольовій відповідальності* кожна із зобов'язаних осіб несе відповідальність у певній частці. Якщо відповідальність покладено на кількох осіб, а у законі або договорі не визначено характеру цієї відповідальності, вона вважається дольовою.

Солідарна відповідальність характеризується тим, що кредитор може вимагати відшкодування завданих збитків як з усіх або частини солідарних боржників, так і з одного.

За розміром відповідальність буває *повною й обмеженою*.

7. Спадкове право. Успадкування по заповіту і по закону

Спадкове право - це сукупність цивільно-правових норм, що встановлюють порядок переходу прав та обов'язків померлої особи за правом спадкування. Спадкування здійснюється за заповітом або за законом.

До складу спадщини входять усі права та обов'язки, що належали спадкодавцеві на момент відкриття спадщини і не припинилися внаслідок його смерті.

Не входять до складу спадщини права та обов'язки, що нерозривно пов'язані з особою спадкодавця, зокрема: особисті немайнові права; право на участь у товариствах та право членства в об'єднаннях громадян, якщо інше не встановлено законом або їх установчими документами; право на компенсацію шкоди, завданої каліцтвом або іншим ушкодженням здоров'я; права на аліменти, пенсію, допомогу або інші виплати, встановлені законом тощо.

Спадщина відкривається після смерті особи або оголошення її померлою. Часом відкриття спадщини є день смерті особи або день, із якого вона оголошується померлою.

Місцем відкриття спадщини є останнє місце проживання спадкодавця. Якщо місце проживання спадкодавця не відоме, місцем відкриття спадщини є місцезнаходження нерухомого майна або основної його частини, а за відсутності нерухомого майна - місцезнаходження основної частини рухомого майна.

Спадкоємцями за заповітом і за законом можуть бути фізичні особи, які були живими на час відкриття спадщини, а також особи, які були зачаті за життя спадкодавця і народжені живими після відкриття спадщини. Спадкоємцями за заповітом можуть бути юридичні особи та інші учасники цивільних відносин.

Право на спадкування мають особи, визначені у заповіті. У разі відсутності заповіту, визнання його недійсним, неприйняття спадщини або відмови від її прийняття спадкоємцями за заповітом, а також у разі неохоплення заповітом усієї спадщини право на спадкування одержують спадкоємці за законом.

Право на заповіт має фізична особа з повною цивільною дієздатністю. Право на заповіт здійснюється особисто і вчинення його через представника не допускається.

Заповідач може призначити своїми спадкоємцями одну або кількох фізичних осіб; без зазначення причин може позбавити права на спадкування будь-яку особу з числа спадкоємців за законом. У такому разі ця особа не може одержати право на спадкування.

Однакповідач не може позбавити права на спадкування осіб, які мають право на обов'язкову частку у спадщині. Так, *право на обов'язкову частку у спадщині мають:* неповнолітні, повнолітні непрацездатні діти спадкодавця; непрацездатна вдова (вдівець); працездатні батьки.

Заповіт складається у письмовій формі, із зазначенням місця та часу його складення. Заповіт має бути особисто підписанийповідачем. Нотаріус посвідчує заповіт, написанийповідачем власноручно або за допомогою загальноприйнятих технічних засобів.

Якщо у населеному пункті немає нотаріуса, заповіт може бути посвідчений уповноваженою на це посадовою, службовою особою відповідного органу місцевого самоврядування. У місцях позбавлення волі заповіт може бути посвідчений начальником установи позбавлення волі.

Нотаріус, інша посадова, службова особа, яка посвідчує заповіт, свідки, а також фізична особа, яка підписує заповіт замістьповідача, не мають права до відкриття спадщини розголошувати відомості щодо факту складення заповіту, його змісту, скасування або зміни заповіту.

У випадку настання спадкування за законом, спадкоємці за законом одержують право на спадкування по чергово. Кожна наступна черга спадкоємців за законом одержує право на спадкування у разі відсутності спадкоємців попередньої черги, усунення їх від права на спадкування, неприйняття ними спадщини або відмови від її прийняття, крім випадків, передбачених законом.

Спадкоємець за заповітом чи за законом має право прийняти або не прийняти спадщину. Якщо спадкоємець постійне проживав разом із спадкодавцем, то на час

відкриття спадщини він вважається таким, що прийняв спадщину, якщо протягом терміну, встановленого ЦК України, він не заявив про відмову, від неї.

Спадкоємець, який бажає прийняти спадщину, але на час відкриття спадщини не проживав постійно зі спадкодавцем, має подати до нотаріальної контори заяву про прийняття спадщини.

Для прийняття спадщини встановлюється строк у шість місяців, який починається з часу відкриття спадщини.

У разі відсутності спадкоємців за заповітом і за законом, усунення їх від права на спадкування, неприйняття ними спадщини, а також відмови від її прийняття суд визнає *спадщину відумерлою* за заявою відповідного органу місцевого самоврядування. Спадщина, визнана судом відумерлою, переходить у власність територіальної громади за місцем відкриття спадщини.

8. Поняття цивільного процесу, його суб'єкти. Стадії цивільного процесу.

Цивільний процес полягає у розгляді справ стосовно спорів, що виникають із цивільних, сімейних, трудових, аграрних, земельних відносин, а також спорів, що виникають з адміністративно-правових відносин і справ окремого провадження.

Цивільні справи в судах розглядаються за заявою особи, яка звертається за захистом своїх прав і охоронюваних законом інтересів, а також за заявою прокурора та інших осіб, що звертаються на захист прав і свобод іншої особи. Усі питання, що виникають при розгляді справи, вирішуються суддями більшістю голосів, а при одноособовому розгляді - суддею.

У порядку ведення судочинства сторони подають *докази*, тобто будь-які фактичні дані, що мають значення для правильного вирішення справи, обґрунтовують вимоги або заперечення сторін.

Сторонами в цивільному процесі є позивач і відповідач. Сторонами можуть виступати громадяни, державні підприємства, установи, організації.

Розгляд цивільної справи відбувається в судовому засіданні з обов'язковим повідомленням осіб, які беруть участь у справі. При цьому суд заслуховує пояснення осіб, показання свідків, висновки експертів, знайомиться з письмовими доказами, оглядає речові докази. У результаті розгляду справи суд приймає рішення, що має бути законним і обґрунтованим.

Цивільний процес складається з декількох функціонально пов'язаних *стадій*: порушення цивільної справи, підготовка справи до судового розгляду, судовий розгляд, виконання судових рішень. Крім названих обов'язкових стадій, законодавство передбачає факультативні стадії цивільного процесу: перегляд рішень, що вступили в законну силу; перегляд рішень по знову відкритимся обставинам.

Висновок

Цивільне право являє собою сукупність правових норм права, які регулюють

майнові та особисті немайнові відносини, що складаються в суспільстві між фізичними і юридичними особами та іншими соціальними утвореннями на засадах юридичної рівності сторін.

Як частина юридичної науки, цивільне право вивчає закономірності цивільно-правового регулювання суспільних відносин, історію його становлення й розвитку, а також розробляє спроби його подальшого вдосконалення.

Цивільний процес – установлений законом порядок здійснення правосуддя при розгляді судом цивільних справ, а також порядок виконання судових постанов.

Питання до семінарського заняття:

1. Дайте визначення поняття цивільного права, майнових та особистих немайнових відносин.
2. Дайте загальну характеристику Цивільного кодексу України.
3. Що таке цивільна дієздатність та які її рівні вам відомі?
4. Охарактеризуйте суб'єктів цивільних правовідносин.
5. Що таке юридична особа? Які їх види вам відомі?
6. Які підстави припинення права власності визначені ЦК України?
7. Дайте визначення поняття та змісту угоди.
8. Які є форми та хто є сторонами угоди?
9. Які вам відомі види угод?
10. Що таке зобов'язання? Які підстави їх виникнення і припинення?
11. Розкрийте поняття цивільно-правової відповідальності?
12. Розкрийте поняття спадкування за законом та за заповітом.
13. Дайте визначення цивільному процесу. Хто є сторонами в цивільному процесі?
14. Охарактеризуйте основні та факультативні стадії цивільного процесу.

Література:

- Конституція України 1996 р.
- Цивільний кодекс України.
- Цивільно-процесуальний кодекс.
- Закон України „Про правові засади цивільного захисту” від 24.06.2004 р.
- Про власність. Закон України. Відомості Верховної Ради України № 20, 1991 р.
- Про підприємства в Україні. Закон України. Відомості Верховної Ради України № 24, 1991 р.
- Про господарчі товариства. Закон України. Відомості Верховної Ради України № 49, 1991 р.
- Про підприємство. Закон України. Відомості Верховної Ради України № 14, 1992 р.

- Житловий кодекс України.
- Луць В.В. Строки в цивільних правовідносинах // Правознавство. – 1989. - № 1. – с. 37.
- Шевченко Я.М. Власність і право власності. – К.: Наукова думка, 1994 р.
- Емельянов В.П. Гражданское право Украины: Практическое пособие. – Днепропетровск, 1994.
- Гражданское право Украины (под ред. С.А.Слипченко, В.А. Кройтер). Х. — «Эспада» — 2000 г.

Тема 7. ЗАКОНОДАВСТВО ПРО ПРАЦЮ ТА СОЦІАЛЬНИЙ ЗАХИСТ НАСЕЛЕННЯ

План

Вступ

1. Поняття та джерела трудового права.
2. Колективний договір, трудовий договір та контракт, їх значення.
3. Робочий час та час відпочинку.
4. Трудова дисципліна. Порядок накладання дисциплінарних стягнень.
5. Матеріальна відповідальність сторін.
6. Порядок розгляду індивідуальних і колективних трудових спорів.
7. Поняття та види пенсій.

Висновок

Життя людини в суспільстві тісно пов'язане з її трудовою діяльністю, спрямованою загалом на отримання й використання матеріальних благ.

Праця людини, її результати завжди цінувалися суспільством, визначали в їхньому становище людини. Тому такі важливі права, як право на працю та інші тісно пов'язані з ним права (на підприємницьку діяльність, відпочинок; страйк, соціальний захист), закріплено в Конституції України.

Конституційні норми, що закріплюють право на працю, цілком відповідають нормам ст. 23 Загальної декларації прав людини, зокрема, щодо вільного обрання праці або вільного погодження на неї. Це означає, що тільки конкретній людині належить виключне право розпоряджатися своїми здібностями до праці. Рівночасно право на працю означає, що людина має вільний вибір, не тільки професії, роду заняття, а й право ігнорувати будь-яку трудову діяльність.

1. Поняття та джерела трудового права.

Трудове право України - система встановлених або санкціонованих державою правових норм, які регулюють трудові і тісно пов'язані з ними відносини у суспільній організації праці.

Трудове право, як і будь-яка інша галузь права України, має свої джерела - форми зовнішнього виразу правових норм. До них відносять Конституцію України, Закони України “Про зайнятість населення”, “Про колективні договори й угоди”, “Про охорону праці”, “Про правові засади цивільного захисту”, “Про основні засади соціального захисту ветеранів праці та інших громадян похилого віку в Україні”, Кодекс законів про працю (Далі КЗпП), “Про відпустки”, “Про встановлення величини вартості межі малозабезпеченості та розміру мінімальної заробітної плати”, “Про порядок вирішення колективних трудових спорів (конфліктів)”, “Про охорону дитинства” та інші, постанови Верховної Ради України, укази й розпорядження Президента України, постанови й розпорядження Кабінету Міністрів України, інструкції, правила, положення, накази міністерств, державних комітетів, відомств, міжгалузеві, міжнародні й тарифні угоди.

Чинний КЗпП прийнято 10 грудня 1971 р. Поза сумнівом, він не відображує всі особливості розвитку історичних подій, що відбуваються в державі. Тому його 56 разів змінювали й доповнювали. Нині в Кодексі крім преамбули є 18 глав (265 статей).

2. Колективний договір, трудовий договір та контракт, їх значення

Колективний договір – це локальний нормативно-правовий акт, який регулює трудові, соціально-економічні та виробничі відносини між власником і працівниками підприємства, установи, організації.

Колективний договір *укладається* на підприємствах, в установах, організаціях незалежно від форм власності й господарювання, які використовують найману працю і мають права юридичної особи.

Зміст колективного договору визначається сторонами в межах їх компетенції. У колективному договорі встановлюються взаємні зобов'язання сторін щодо регулювання виробничих, трудових, соціально-економічних відносин. Колективний договір може передбачати додаткові, порівняно з чинним законодавством і угодами, гарантії та соціально-побутові пільги.

Умови колективного договору, що погіршують, порівняно з чинним законодавством та індивідуальними трудовими угодами, становище працівників, є *недійсними*.

Колективні договори *підлягають реєстрації* місцевими органами державної виконавчої влади.

Колективний договір *набирає чинності* з дня його підписання представниками сторін або з дня, зазначеного у ньому. Після закінчення строку

чинності він продовжує діяти до того часу, поки сторони не укладуть новий або не переглянуть чинний, якщо інше не передбачено договором.

Контроль за виконанням колективного договору проводиться безпосередньо сторонами, які його уклали, чи уповноваженими ними представниками. Сторони, які підписали колективний договір, щорічно в строки, передбачені колективним договором, звітують про його виконання.

Трудовий договір – це угода між працівником і власником підприємства, установи, організації або уповноваженим ним органом чи фізичною особою (роботодавцем), за якою працівник зобов'язується виконувати роботу, визначену цією угодою, з підляганням внутрішньому трудовому розпорядку, а власник підприємства, установи, організації або уповноважений ним орган чи фізична особа (роботодавець) зобов'язується виплачувати працівникові заробітну плату і забезпечувати умови праці, необхідні для виконання роботи, передбачені законодавством про працю, колективним договором і угодою сторін (ч. 1 ст. 21 КЗпП України.).

Сторонами трудового договору є працівник та роботодавець. Роботодавцем може бути як юридична, так і фізична особа.

Трудовий договір *може бути*: безстроковий; на визначений строк, що встановлюється за погодженням сторін; на час виконання певної роботи.

Особливим видом трудового договору є контракт. *Контракт* - це особливий вид трудового договору, в якому строк його дії, права, обов'язки і відповідальність сторін, умови матеріального забезпечення й організації праці працівників, умови розірвання договору можуть встановлюватися угодою сторін.

Працівник вправі укласти трудовий договір на одному або водночас на декількох підприємствах (праця за сумісництвом).

Трудовий договір *укладається*, як у письмовій, так і усній формі. Додержання письмової форми є обов'язковим: при організованому наборі працівників; при укладенні трудового договору в районах з особливими природними, географічними і геологічними умовами та умовами підвищеного ризику для здоров'я; при укладенні контракту; у випадках, коли працівник наполягає на укладенні трудового договору у письмовій формі; при укладенні трудового договору з неповнолітніми; при укладенні трудового договору з фізичною особою; в інших випадках, передбачених законодавством України (наприклад, із працівниками, діяльність яких пов'язана з державною таємницею; якщо трудовий договір містить обов'язок нерозголошення комерційної таємниці; про виконання оплачуваних громадських робіт; трудові договори з релігійними організаціями; при проходженні альтернативної (невійськової) служби та ін.).

Письмові трудові договори складаються у двох екземплярах і підписуються сторонами.

Для укладення трудового договору громадянин зобов'язаний подати паспорт або інший документ, що посвідчує особу, трудову книжку, а у випадках,

передбачених законодавством, - також документ про освіту (спеціальність, кваліфікацію), про стан здоров'я та інші документи.

Укладення трудового договору оформляється наказом чи розпорядженням роботодавця про зарахування працівника на роботу.

При укладанні трудового договору може бути обумовлене угодою сторін *випробування* з метою перевірки відповідності працівника роботі, яка йому доручається. *Строки випробувань*: для робітників - 1 місяць; за згодою профспілки - не більше 3 місяців, в окремих випадках – 6 місяців.

Не встановлюється випробування щодо неповнолітніх, молодих спеціалістів, осіб, що звільнені у запас із військової служби, інвалідів, вагітних жінок, працівників, прийнятих у порядку переведення.

Забороняється укладення трудового договору з громадянином, якому за медичним висновком запропонована робота протипоказана за станом здоров'я.

Підставами припинення трудового договору є: угода сторін; закінчення строку; призов або вступ працівника на військову службу, направлення на альтернативну (невійськову) службу; розірвання трудового договору з ініціативи працівника, з ініціативи роботодавця або на вимогу профспілкового чи іншого уповноваженого на представництво трудовим колективом органу; переведення працівника, за його згодою, на інше підприємство, в установу, організацію або перехід на виборну посаду; відмова працівника від переведення на роботу в іншу місцевість разом з підприємством, установою, організацією, а також відмова від продовження роботи у зв'язку із зміною істотних умов праці; набрання законної сили вироком суду, яким працівника засуджено (крім випадків умовного засудження і відстрочки виконання вироку) до позбавлення волі, виправних робіт не за місцем роботи або до іншого покарання, яке виключає можливість продовження даної роботи; підстави, передбачені контрактом.

3. Робочий час та час відпочинку

Робочий час – це час, на протязі якого працівник повинен виконувати покладені на нього трудові обов'язки.

Трудове законодавство передбачає наступні *види робочого часу*: нормальний, скорочений, неповний, ненормований та надурочний.

Нормальний робочий час – це норматив, що встановлює тривалість робочого тижня (у годинах) за умови роботи в нормальних умовах праці. Нормальна тривалість робочого часу не може перевищувати 40 годин на тиждень (ст. 50 КЗпП України).

Скорочена тривалість робочого часу – це такий вид робочого часу, тривалість якого в силу спеціальної норми закону менша встановленої нормальної тривалості робочого часу.

Скорочена тривалість робочого часу встановлюється:

1) для працівників віком від 16 до 18 років – 36 годин на тиждень, а для осіб віком від 15 до 16 років (учнів віком від 14 до 15 років, які працюють у період канікул) – 24 години на тиждень. Тривалість робочого часу учнів, які працюють протягом навчального року у вільний від навчання час, не може перевищувати половину максимальної тривалості робочого часу для осіб відповідного віку.

2) для працівників, зайнятих на роботах із шкідливими умовами праці, - не більш як 36 годин на тиждень.

Законодавством устанавлюється скорочена тривалість робочого часу (6 годин) для окремих категорій працівників (учителів, лікарів та інших) (ст. 51 КЗпП України).

Неповний робочий час – це час, тривалість якого у порівнянні з нормальною чи скороченою тривалістю, зменшена з угодою працівника з роботодавцем.

Зазвичай розрізняють *два різновиди неповного робочого часу* – неповний робочий день і неповний робочий тиждень. При встановленні неповного робочого часу оплата праці відбувається пропорційно відпрацьованому часу.

Ненормований робочий час встановлюється для окремих категорій працівників (список професій та посад устанавлюється колективним договором). При цьому виді робочого часу, як правило, допускається робота понад нормальний робочий день і тиждень, за що ці працівники користуються додатковою відпусткою.

Надурочний робочий час - це робота, яка виконується працівником понад нормальний робочий день і тиждень. Ці роботи проводяться тільки у випадках, передбачених трудовим законодавством. Вони дозволяються тільки за погодженням із профспілковими комітетами і не більше 120 годин на рік. Вони заборонені для вагітних жінок і тих, які мають дітей, неповнолітніх працівників.

Згідно ст. 45 Конституції України кожний працюючий має право на відпочинок.

Час відпочинку – це час, на протязі якого працівники вільні від виконання трудових обов'язків і який вони можуть використовувати за власним розсудом.

Законодавство про працю розрізняє наступні *види часу відпочинку*: перерви на протязі робочого дня; щоденна перерва в роботі; щотижневі вихідні дні; святкові дні; щорічні відпустки.

Перерви на протязі робочого дня з врахуванням призначення та правового режиму бувають двох видів: перерви для відпочинку й харчування, що не включаються в робочий час (ст. 66 КЗпП України); додаткові перерви деяким категоріям працівників, що включаються в робочий час (перерви для відпочинку на вантажно-розвантажувальних роботах; перерви на роботах із шкідливими умовами праці; перерви для обігріву тощо).

Щоденний відпочинок – це перерва в роботі після закінчення робочої зміни та до її початку наступного робочого дня. За загальним правилом тривалість щоденного відпочинку повинна бути разом із часом обідньої перерви не менша подвійної тривалості роботи попереднього робочого дня.

Питання, пов'язані з *вихідними днями*, зайшли своє відображення в ст.ст. 67 - 71 КЗпП України.

Перелік *святкових днів* указаний у ст. 73 КЗпП України (зараз в Україні 11 святкових днів).

Правове регулювання відпусток здійснюється Законом України "Про відпустки" від 15 листопада 1996 р. та відповідними статтями КЗпП України.

Відпустка – це вільний від роботи час протягом установленої законом або угодою сторін кількості днів, на протязі якого зберігається місце роботи або посада. Розрізняються наступні *види відпустки*:

1) щорічні відпустки: основна; додаткова відпустка за роботу зі шкідливими та важкими умовами праці; за особливий характер праці; інші, передбачені законодавством;

2) додаткові відпустки у зв'язку з навчанням;

3) творча відпустка;

4) соціальні відпустки: у зв'язку з вагітністю та пологами; із догляду за дитиною до досягнення нею трирічного віку; працівникам, які мають дітей;

5) відпустки без збереження заробітної плати.

Тривалість щорічної основної відпустки – не менша як 24 календарних дні за відпрацьований робочий рік. Особам віком до вісімнадцяти років – 31 календарний день.

Право працівника на щорічну відпустку повної тривалості в перший рік роботи виникає по закінченню 6 місяців безперервної роботи на даному підприємстві.

4. Трудова дисципліна. Порядок накладання дисциплінарних стягнень

Трудова дисципліна – це сукупність правових норм, регулюючих внутрішній трудовий розпорядок, які визначають трудові обов'язки працівника й роботодавця, а також засоби забезпечення виконання цих обов'язків.

Трудова дисципліна передбачає: чесну і сумлінну працю; своєчасне й точне виконання розпоряджень власника; підвищення продуктивності праці; виконання технологічної дисципліни; додержання вимог охорони праці; дотримання техніки безпеки та виробничої санітарії; збереження та зміцнення власності підприємства; поліпшення якості продукції.

Усі *обов'язки працівника* можна поділити на три групи:

1) обов'язки, що стосуються виконання персональних посадових функцій, покладених на працівника умовами трудового договору;

2) обов'язки, які випливають із наказів і розпоряджень власника або уповноваженого ним органу;

3) обов'язки, пов'язані з дотриманням іншого діючого законодавства.

Існують 3 метода забезпечення дисципліни праці: переконання, заохочення та примус.

Метод *переконання* (виховання) полягає в усвідомленні працівником необхідності дотримання приписів правових норм.

Примус – метод впливу, що забезпечує здійснення дій суб'єктом права всупереч його волі. Він полягав застосуванні до порушника трудової дисципліни заходів дисциплінарного та громадського впливу, а також заходів майнового характеру у вигляді відшкодування збитків завданих сторонами трудового договору.

Заохочення – це громадське визнання результатів високопродуктивної високоякісної праці працівника. Воно здійснюється за допомогою різноманітних заходів заохочення (морального та матеріального характеру), а також шляхом надання певних пільг та переваг.

До працівників, які порушують дисципліну праці можливе застосування дисциплінарної відповідальності.

Дисциплінарна відповідальність – це застосування до працівника дисциплінарного стягнення за скоєний ним дисциплінарний проступок.

Згідно чинного трудового законодавства України (ст. 147 КЗпП України), за порушення трудової дисципліни до працівника може бути застосовано тільки один із таких заходів стягнення:

1) догана;

2) звільнення за підставами, передбаченими п. п. 3, 4, 7, 8 ст. 40 і п. 1 ст. 41 КЗпП України).

Інші види стягнень можуть встановлюватися статутами та положеннями про дисципліну тільки по відношенню до окремих категорій працівників.

Дисциплінарне стягнення може бути застосоване власником (уповноваженим ним органом) безпосередньо за виявленням проступку, але не пізніше одного місяця з дня виявлення і шести місяців із дня вчинення проступку. Стягнення оголошується наказом і повідомляється працівнику під розписку протягом трьох робочих днів. Якщо протягом року до працівника не будуть застосовані дисциплінарні стягнення, то він вважається таким, що не мав дисциплінарного стягнення. Дисциплінарне стягнення може бути зняте і до закінчення одного року. Протягом дії дисциплінарного стягнення заходи заохочення не застосовуються. Дисциплінарні стягнення до трудової книжки не заносяться.

5. Матеріальна відповідальність

Матеріальна відповідальність – це обов'язок однієї зі сторін трудового договору (працівника або роботодавця) відшкодувати шкоду, завдану іншій стороні в результаті винного, протиправного невиконання своїх обов'язків.

Чинне законодавство встановлює *два види матеріальної відповідальності*:
1) відповідальність працівника перед роботодавцем; 2) відповідальність роботодавця перед працівником.

В залежності від виду порушених трудових прав працівника *матеріальна відповідальність роботодавця поділяється на такі три групи*:

1) відшкодування шкоди, що виникла в результаті порушення роботодавцем права працівника на працю (незаконне звільнення; незаконне переведення на іншу роботу; затримання видачі трудової книжки при звільненні тощо);

2) випадки відшкодування працівнику шкоди, що виникла внаслідок порушення права працівника на охорону здоров'я у зв'язку із спричиненням йому трудового каліцтва чи професійного захворювання;

3) випадки відшкодування працівнику шкоди, що виникла внаслідок порушення роботодавцем інших прав працівника в трудових правовідносинах, наприклад, права на охорону його приватної власності, у зв'язку з незабезпеченням збереженості особистих речей працівника під час роботи.

Матеріальна відповідальність працівників переслідує наступні цілі: відшкодувальну, гарантійну та превентивну. *Відшкодувальна мета* полягає у відшкодуванні дійсної шкоди роботодавцю; *гарантійна* – в посиленні гарантій по охороні заробітної плати від необґрунтованих та занадто високих утримань; *превентивна* – у вихованні бережного відношення до майна роботодавця як одного з елементів трудової дисципліни.

В залежності від розміру шкоди, яка відшкодовується розрізняють два *види матеріальної відповідальності працівників*: обмежена (яка не перевершує середнього заробітку працівника) та повна.

6. Порядок розгляду індивідуальних і колективних трудових спорів.

Трудові спори – це неврегульовані, шляхом безпосередніх переговорів, розбіжності між суб'єктами трудового права з приводу встановлення нових або зміни існуючих умов праці, застосування норм трудового законодавства, що передані на розгляд відповідного юрисдикційного органу.

За суб'єктним складом трудові спори поділяються на: індивідуальні та колективні.

Індивідуальні трудові спори — це непорозуміння між працівником і роботодавцем із питань застосування трудового законодавства та договорів про працю, щодо яких порушено провадження у юрисдикційних органах.

Трудові спори розглядаються: комісіями по трудових спорах (КТС) та районними (міськими) судами загальної юрисдикції.

Комісія по трудових спорах обирається загальними зборами (конференцією) трудового колективу підприємства, установи, організації з кількістю працюючих не менше 15 осіб.

Комісія по трудових спорах зобов'язана розглянути трудовий спір у 10-денний строк із дня подання заяви.

Рішення КТС підлягає виконанню власником або уповноваженим ним органом у 3-денний строк по закінченні 10 днів, передбачених на їх оскарження.

У разі незгоди з рішенням КТС працівник або роботодавець можуть оскаржити її рішення до суду в 10-денний строк із дня вручення їм виписки з протоколу засідання комісії.

За Конституцією України кожний працівник може звертатися до суду для вирішення трудового спору. Звернення до КТС за вирішенням трудового спору не є обов'язковою умовою для подальшого звернення до суду.

Розгляд справ по індивідуальних трудових спорах у суді проводиться згідно порядку цивільного судочинства з відповідними особливостями, передбаченими ЦПК та КЗпП України.

Працівник може звернутися з заявою про вирішення трудового спору безпосередньо до районного (міського) суду в 3-місячний строк з дня, коли він дізнався або повинен був дізнатися про порушення свого права, а у справах про звільнення - в місячний строк із дня вручення копії наказу про звільнення або з дня видачі трудової книжки, про стягнення заробітної плати - без обмеження строком.

Трудові спори (конфлікти) можуть виникати не лише між сторонами трудового договору, а й між колективом працівників і власником підприємства - їх називають *колективними трудовими спорами*. Колективні трудові спори - це розбіжності між найманими працівниками (профспівкова, чи інша уповноважена працівниками організація) і власником чи уповноваженим ним органом із питань зміни або встановлення нових соціально-економічних умов праці і виробничого побуту, укладання або зміни колективного договору, виконання колективного договору, невиконання вимог законодавства про працю. Законом України "Про порядок вирішення колективних трудових спорів (конфліктів)" передбачено органи, які розглядають колективні трудові спори. До них Закон відносить: примирну комісію (розглядає спір протягом 5 днів); трудовий арбітраж (розглядає спір протягом 10 днів). При вирішенні колективних трудових спорів жодна зі сторін не повинна ухилятися від участі в процедурі примирення.

Страйк - це остаточний засіб вирішення колективного трудового конфлікту, який полягає у тимчасовому колективному припиненні роботи працівниками з метою вирішення колективного трудового спору (права на страйк не мають працівники органів прокуратури, суду, державної влади, правоохоронних органів).

Страйк може бути розпочато, якщо примирні процедури не привели до вирішення колективного трудового спору (конфлікту) або власник чи уповноважений ним орган (представник) ухиляється від примирних процедур або не виконує угоди, досягнутої у ході вирішення колективного трудового спору (конфлікту).

З метою сприяння поліпшенню трудових відносин та запобігання виникненню колективних трудових спорів (конфліктів), їх прогнозування та сприяння своєчасному вирішенню, здійснення посередництва для вирішення таких спорів (конфліктів) Президентом України створена Національна служба

посередництва й примирення.

7. Поняття та види пенсій

Правову основу організації та функціонування системи пенсійного забезпечення в Україні складають конституційні норми, Закон України “Про пенсійне забезпечення” та інші закони.

Конституція України передбачає: “Громадяни мають право на соціальний захист, що включає право на забезпечення їх у разі повної, часткової або тимчасової втрати працездатності, втрати годувальника, безробіття з незалежних від них обставин, а також у старості та в інших випадках, передбачених законом” (ст. 46). *Умови призначення трудової пенсії:*

а) *право на пенсію за віком* мають: чоловіки, яким виповнилося 60 років, за наявності стажу роботи не менше 25 років; жінки, яким виповнилося 55 років, за наявності стажу роботи не менш як 20 років.

б) *пенсії з інвалідності* призначаються в разі настання повної або часткової втрати здоров'я незалежно від того, коли настала інвалідність: у період роботи, до влаштування на роботу або після припинення роботи;

в) *пенсії у разі втрати годувальника* призначаються непрацездатним членам сім'ї померлого, які знаходилися на його утриманні. При цьому дітям пенсії призначаються незалежно від того, чи були вони на утриманні годувальника;

г) *пенсія за вислугу років* встановлюється для окремих категорій громадян, зайнятих на роботах, виконання яких призводить до втрати професійної працездатності або придатності до настання віку, що дає право на пенсію (робітники локомотивних бригад, деякі категорії робітників льотно-випробувального складу, морського, річкового флоту рибної промисловості, деякі категорії артистів театру та ін.).

Обчислення спеціального стажу встановлюється зазначеним законом та іншим нормативно-правовими актами.

Соціальні пенсії призначаються та виплачуються непрацюючим громадянам, окрім інвалідів з дитинства, за відсутності права на трудову пенсію.

Закон також передбачає такий вид пенсії як *додаткова*, що виплачується особам, які уклали договори добровільного страхування.

Виплата пенсій здійснюється з Пенсійного фонду України за рахунок коштів, що відраховуються підприємствами та організаціями на заходи соціального страхування, страхових внесками громадян, які здійснюють підприємницьку діяльність, обов'язкових страхових внесків громадян, а також коштів Державного бюджету України. Наявність цього фонду є гарантією матеріального забезпечення всіх непрацездатних громадян України за рахунок суспільства.

Іноземні особи та особи без громадянства, які працюють на території України, мають право на пенсію нарівні з громадянами України, на умовах, передбачених законодавством або міжнародними угодами.

Висновок

Трудове право - це окрема галузь права України, що регулює відносини, які виникають у процесі реалізації особою права на працю. Воно являє собою внутрішньо єдину, цілісну систему загальнообов'язкових правил поведінки, що регулюють трудові, а також деякі інші, тісно пов'язані з трудовими, відносини найманих працівників.

Коллективний договір - правовий акт, який регулює трудові, соціально-економічні й професійні відносини на підприємстві, в установі й організації і виступає своєрідним регулятором суспільних відносин у сфері праці, що є надзвичайно важливим на сучасному етапі розвитку українського суспільства й держави.

Трудовий договір - головний інститут трудового права. Як правовий інститут він характеризується сукупністю правових норм, які регулюють порядок виникнення, зміни та припинення трудових правовідносин і є організаційно-правовою формою застосування праці громадян.

Трудовий процес - явище багатогранне, і його порушення може призвести до матеріальної відповідальності як працівника, так і власника підприємства.

При виконанні працівником певної роботи між ним і власником підприємства, установи, організації або уповноваженою особою можуть виникати певні суперечності чи незрозуміння, врегулювання яких передбачене законодавством.

Пенсійне забезпечення є однією з основних гарантій матеріального забезпечення непрацездатних громадян. Рівень і якість пенсійного забезпечення – важлива складова економічного та соціального становища населення країни.

Питання до семінарського заняття:

1. Що таке трудове право, яке місце воно посідає в системі галузей національного права України?
2. Дайте загальну характеристику джерел трудового права.
3. Що складає зміст колективного договору?
4. Що таке трудовий договір? Який порядок його укладення?
5. Які є підстави розірвання трудового договору.
6. Який порядок оформлення звільнення працівника і здійснення розрахунків із ним?
7. Що таке робочий час? Його класифікація.
8. Якими правовими методами забезпечується трудова дисципліна?
9. У чому полягає правова сутність матеріальної відповідальності сторін трудового договору?
10. Що таке трудовий спір? Які причини його виникнення?
11. Якими правовими нормами забезпечується розгляд трудових спорів?

12. Поняття та види пенсій. Їх загальна характеристика.

Література:

- Конституція України 1996 р.
- Кодекс законів про працю України.
- Закон України “Про правові засади цивільного захисту” від 24.06.2004 р.
- Про охорону праці. Закон України. Відомості Верховної Ради України, 1992 р.
- Про відпустки. Закон України. Відомості Верховної Ради України № 2, 1997 р.
- Про оплату праці. Закон України. Відомості Верховної Ради України № 17, 1995 р.
- Про забезпечення працевлаштування молоді, зокрема випускників шкіл, вузів та інших навчальних закладів. Постанова Верховної Ради України // Голос України від 24.07.1997 року.
- Про статус ветеранів війни, гарантії їх соціального захисту. Постанова Верховної Ради України // Голос України від 22.10.1993 р.
- Про пенсійне забезпечення. Закон України від 5.11.1991 р.
- Про колективні договори і угоди: Закон України від 1.07.1993 р.
- Венедиктов В.С. Конспект лекцій по трудовому праву України: Учебное пособие для высших учебных заведений. - Х.: Консум, 1998. – 168 с.
- Прокопенко В.І. Трудове право України: Підручник. –Х.: Фірма “Консум”, 1998. – 480 с.
- Трудовое право Украины. – Х.: Одиссей, 2001. – 512 с.
- Шпиталенко Г.А., Шпиталенко Р.Б. Основи правознавства: Навч. посіб. – К.: Каравела, 2003. – 384 с.

Тема 8. ОСНОВИ СІМЕЙНОГО ПРАВА ТА ЖИТЛОВОГО ПРАВА УКРАЇНИ

План

Вступ

1. Предмет, принципи й завдання сімейного права. Поняття шлюбу та сім'ї.
2. Підстави виникнення та припинення шлюбу.
3. Поняття “шлюбний контакт”.
4. Особисті та майнові права й обов'язки подружжя.
5. Права та обов'язки батьків і дітей. Аліментні зобов'язання батьків і дітей.
6. Опіка та піклування.
7. Житловий фонд України та його види.
8. Право громадян на житло та форми його реалізації.
9. Договір житлового найму.
10. Приватизація державного житлового фонду.

Частина 1 ст. 51 Конституція України проголошує: “Шлюб ґрунтується на вільній згоді жінки й чоловіка. Кожен із подружжя має рівні права й обов'язки у шлюбі”. *Сім'я* є первинним та основним осередком суспільства. Сімейний кодекс України регулює сімейні відносини з метою: зміцнення сім'ї як соціального інституту і як союзу конкретних осіб; утвердження почуття обов'язку перед батьками, дітьми та іншими членами сім'ї; побудови сімейних відносин на паритетних засадах, на почуттях взаємної любові та поваги, взаємодопомоги й підтримки; забезпечення кожної дитини сімейним вихованням, можливістю духовного та фізичного розвитку.

Становлення України як суверенної, незалежної держави можливе лише за умови надійного функціонування її економіки. Проблема розвитку житлового господарства, яка є важливою сферою економіки, - необхідна складова умова переходу нашої країни до ринкової моделі економічного розвитку, що знайшло відображення і поступове вирішення у нормативно-правових актах із питань житлового законодавства.

1. Предмет, принципи й завдання сімейного права. Поняття шлюбу та сім'ї.

Сімейне право - сукупність правових норм, які регулюють особисті немайнові й пов'язані з ними майнові відносини громадян, що виникають із шлюбу й належності до сім'ї.

Основним правовим джерелом шлюбно-сімейних відносин є *Сімейний кодекс України* (далі за текстом - СК України), який був прийнятий 10.01.02 р. і набрав чинності із уведенням у дію Цивільного кодексу України (з 01.01.2004 р.). Він визначає засади шлюбу, особисті немайнові та майнові права й обов'язки подружжя, підстави виникнення та зміст особистих немайнових і майнових прав та обов'язків батьків і дітей, усиновлювачів та усиновлених, інших членів сім'ї та родичів.

Законодавством України передбачені такі *принципи* сімейного права: рівноправність громадян у сімейних відносинах; рівноправність чоловіка і жінки у сімейних відносинах; одношлюбство (моногамія); свобода і добровільність вступу до шлюбу; свобода в розірванні шлюбу; державна турбота про материнство й дитинство, охорона їхніх інтересів, заохочення материнства; взаємна турбота членів сім'ї один про одного.

Сім'ю складають особи, які спільно проживають, пов'язані спільним побутом, мають взаємні права та обов'язки. Слід зазначити, що подружжя вважається сім'єю і тоді, коли дружина та чоловік у зв'язку з навчанням, роботою, лікуванням, необхідністю догляду за батьками, дітьми та з інших поважних причин не проживають спільно. Дитина належить сім'ї своїх батьків і тоді, коли спільно з ними не проживає. Права члена сім'ї має також одинока особа. Сім'я

створюється на підставі шлюбу, кровного споріднення, усиновлення, а також на інших підставах, не заборонених законом і таких, що не слід перечать моральним засадам суспільства.

Згідно зі ст. 21 СК України, проживання однією сім'єю жінок та чоловіка без шлюбу не є підставою для виникнення у них прав та обов'язків подружжя. Релігійний обряд шлюбу також не є підставою для виникнення у жінки та чоловіка прав і обов'язків подружжя, крім випадків, коли релігійний обряд шлюбу відбувся до створення або відновлення державних органів реєстрації актів цивільного стану.

2. Підстави виникнення та припинення шлюбу

Шлюб - це сімейний союз жінки та чоловіка, зареєстрований у державному органі реєстрації актів цивільного стану.

СК України визначає загальні засади укладання шлюбу. Ним визначені наступні положення:

1) згода осіб, які одружуються, і досягнення ними шлюбного віку. Шлюбний вік установлюється у 18 років для чоловіків і в 17 років - для жінок.

2) Кодексом визначені категорії осіб, шлюб між якими заборонений. Так відповідно до ст. 26 СК України, у шлюбі між собою не можуть перебувати особи: які є родичами по прямій лінії споріднення; рідні брат і сестра; двоюрідні брат та сестра, рідні тітка, дядько та племінник, племінниця.

Особи, які вступають у шлюбні відносини, мають право: бути взаємно обізнаними про стан здоров'я один одного (Ст. 30 СК України); вибору прізвища (одного із подружжя, збереження свого або приєднання до свого прізвища другого з подружжя); вирішувати питання про місце проживання; вибору занять, професії; спільно вирішувати питання життя та виховання дітей та ін.

Заява про реєстрацію шлюбу подається жінкою та чоловіком до будь-якого державного органу реєстрації актів цивільного стану за їхнім вибором особисто. Якщо реєстрація шлюбу у визначений день не відбулася, заява про реєстрацію шлюбу втрачає чинність через три місяці від дня її подання.

Орган державної реєстрації актів цивільного стану зобов'язаний ознайомити осіб, які подали заяву про реєстрацію шлюбу, із їхніми правами та обов'язками як майбутніх подружжя і батьків та попередити про відповідальність за приховання перешкод до реєстрації шлюбу.

Ст. 31 СК України дає визначення поняття заручин і заручених. Так, зарученими вважаються особи, які подали заяву про реєстрацію шлюбу. Заручини не створюють обов'язку вступу до шлюбу. Особа, яка відмовилася від шлюбу, зобов'язана відшкодувати іншій стороні затрати, що були нею понесені у зв'язку з приготуванням до реєстрації шлюбу та весілля.

Шлюб реєструється через один місяць від дня подання особами заяви про реєстрацію шлюбу. За наявності поважних причин керівник державного органу

реєстрації актів цивільного стану дозволяє реєстрацію шлюбу до закінчення цього строку. У разі вагітності нареченої, народження нею дитини, а також якщо є безпосередня загроза для життя нареченої або нареченого, шлюб реєструється у день подання відповідної заяви.

Шлюб реєструється у приміщенні державного органу реєстрації актів цивільного стану. Разом із тим, ст. 33 СК України дозволяє реєстрацію шлюбу за заявою наречених в урочистій обстановці в іншому місці.

Шлюб є підставою для виникнення прав та обов'язків подружжя.

СК України визначає окремі випадки, в яких шлюб може бути визнаний недійсним. Так, *недійсним визнається шлюб*: зареєстрований з особою, яка одночасно перебуває в іншому зареєстрованому шлюбі; зареєстрований між особами, які є родичами прямої лінії споріднення, а також між рідними братом і сестрою; зареєстрований з особою, яка визнана недієздатною.

СК України розмежовує випадки, при яких шлюб обов'язково визнається або може визнаватися недійсним за рішенням суду. Так, *шлюб визнається недійсним за рішенням суду*: якщо він був зареєстрований без вільної згоди жінки або чоловіка; у разі його фіктивності.

Згідно зі ст. 40 СК України, шлюб також може бути визнаний недійсним за рішенням суду, якщо він був зареєстрований: між усиновлювачем та усиновленою ним дитиною з порушенням вимог, установлених СК України; між двоюрідними братом та сестрою; між тіткою (дядьком) та племінником (племінницею); з особою, яка приховала свою тяжку хворобу або хворобу, небезпечну для іншого з подружжя і їхніх нащадків; з особою, яка не досягла шлюбного віку, і якій не було надано права на шлюб.

Законодавством передбачений такий *порядок припинення шлюбу*:

1. Унаслідок смерті одного з подружжя або визнання його померлим.

2. Унаслідок розірвання шлюбу: органами державної реєстрації актів цивільного стану або за рішенням суду.

Органами державної реєстрації актів цивільного стану шлюб припиняється за такими підставами: 1) за заявою подружжя, яке немає дітей; 2) за заявою одного з подружжя, якщо інший із подружжя: визнаний безвісно відсутнім, визнаний недієздатним, засуджений за вчинення злочину до позбавлення волі на строк не менш як на 3 роки.

За рішенням суду шлюб припиняється за такими підставами: 1) за спільною заявою подружжя, яке не має дітей; 2) за позовом одного з подружжя.

Згідно зі ст. 110 СК України, позов про розірвання шлюбу не може бути поданий під час вагітності дружини та протягом 1 року після народження дитини, крім випадків, коли один із подружжя вчинив протиправну поведінку, яка містить ознаки злочину щодо другого з подружжя або дитини. Чоловік, дружина мають право подати позов про розірвання шлюбу в період вагітності дружини, якщо батьківство зачатої дитини визнане іншою особою, а також до досягнення дитиною 1 року, якщо батьківство щодо неї визнане іншою особою, або за

рішенням суду відомості про чоловіка як батька дитини виключено з актового запису про народження дитини.

Особа, яка змінила своє прізвище у зв'язку з реєстрацією шлюбу, має право після розірвання шлюбу надалі іменуватися цим прізвищем або відновити своє дошлюбне прізвище.

Розірвання шлюбу, здійснене за рішенням суду, має бути зареєстроване в державному органі реєстрації актів цивільного стану, за заявою колишньої дружини або чоловіка. Розірвання шлюбу засвідчується Свідоцтвом про розірвання шлюбу, зразок якого затверджує Кабінет Міністрів України.

Після розірвання шлюбу та одержання Свідоцтва про розірвання шлюбу особа має право на повторний шлюб.

Жінка та чоловік, шлюб між якими було розірвано, мають право подати до суду заяву про поновлення їхнього шлюбу за умови, що жоден із них не перебував після цього у повторному шлюбі.

3. Шлюбний договір

Подружжя та особи, які подали заяву про реєстрацію шлюбу, мають право на укладення шлюбного договору. Якщо стороною шлюбного договору є неповнолітня особа, на його укладання потрібна письмова згода її батьків або піклувальника, засвідчена нотаріусом.

Шлюбним договором регулюються майнові відносини між подружжям, визначаються їхні майнові права та обов'язки, а також майнові права та обов'язки подружжя як батьків. Шлюбний договір не може регулювати особисті відносини подружжя, а також особисті відносини між ними та дітьми, не може зменшувати обсяг прав дитини, які встановлені законодавством, а також ставити одного з подружжя у надзвичайно не вигідне матеріальне становище. За шлюбним договором не може передаватися у власність одному з подружжя нерухоме та інше майно, право на яке підлягає державній реєстрації.

Шлюбний договір *укладається у письмовій формі і нотаріально посвідчується.*

Якщо шлюбний договір укладено до реєстрації шлюбу, він набирає чинності у день реєстрації шлюбу. Якщо шлюбний договір укладено подружжям, він набирає чинності у день його нотаріального посвідчення.

У шлюбному договорі може бути встановлено *загальний строк* його дії, а також строки тривалості окремих прав та обов'язків, чинність договору або окремих його умов і після припинення шлюбу.

Ст. 100 СК України *дозволяє зміну подружжям умов шлюбного договору.* Угода про зміну шлюбного договору нотаріально посвідчується. На вимогу одного з подружжя шлюбний договір за рішенням суду може бути змінений, якщо цього вимагають його інтереси, інтереси дітей, а також непрацевдатних повнолітніх дочки, сина, що мають істотне значення.

Ст. 101 СК України дозволяє подружжю відмовитися від шлюбного договору. Права та обов'язки, встановлені шлюбним договором, припиняються в день подання до нотаріуса заяви про відмову від нього.

На вимогу одного з подружжя шлюбний договір може бути розірваний за рішенням суду на підставах, що мають істотне значення, зокрема, в разі неможливості його виконання, а також може бути визнаний недійсним.

4. Особисті немайнові та майнові права та обов'язки подружжя

Особисті права та обов'язки - це такі, що не мають майнового змісту.

Глава VI СК України *визначає такі права*: право на материнство; право на батьківство; право дружини та чоловіка на повагу до своєї індивідуальності; право дружини та чоловіка на фізичний та духовний розвиток; право дружини та чоловіка на зміну прізвища; право дружини та чоловіка на розподіл обов'язків та спільне вирішення питань життя сім'ї; право дружини та чоловіка на особисту свободу; дружина та чоловік мають право на вибір місця свого проживання; дружина та чоловік мають право вживати заходів, які не заборонені законом і не суперечать моральним засадам суспільства, щодо підтримання шлюбних відносин; кожен із подружжя має право припинити шлюбні відносини. *Обов'язок подружжя турбуватися про сім'ю.*

СК України розмежовує поняття “особиста приватна” та “спільна сумісна” власність подружжя.

Згідно з чинним законодавством, члени подружжя мають і відповідні *майнові права та обов'язки*.

Так, згідно зі ст. 87 СК України, *особистою приватною власністю дружини (чоловіка) є*: майно, набуте кожним із них до шлюбу; майно, набуте кожним із подружжя за час шлюбу, але на підставі договору дарування або в порядку спадкування; майно, набуте кожним із подружжя за час шлюбу, але за кошти, які належали їй (йому) особисто; речі індивідуального користування, в тому числі коштовності, навіть тоді, коли вони були придбані за рахунок спільних коштів подружжя; премії, нагороди, які кожен із подружжя одержав за особисті заслуги. Разом із тим, суд може визнати за іншим із подружжя право на частку цієї премії, нагороди, якщо буде встановлено, що він своїми діями (ведення домашнього господарства, виховання дітей тощо) сприяв її одержанню; кошти, одержані як відшкодування за втрату (пошкодження) речі, яка одному з подружжя належала, а також як відшкодування завданої їм моральної шкоди; страхові суми, отримані одним із подружжя за обов'язковим або добровільним особистим страхуванням.

Сімейним кодексом визначені підстави набуття права *спільної сумісної власності подружжя*. Так, майно, набуте подружжям за час шлюбу, належить дружині та чоловікові на праві спільної сумісної власності незалежно від того, що один з них не мав із поважної причини (навчання, ведення домашнього господарства, догляд за дітьми, хвороба тощо) самотійного заробітку (доходу).

Вважається, що кожна річ, набута за час шлюбу, крім речей індивідуального користування, є об'єктом права спільної сумісної власності подружжя.

Законодавством також передбачені *права та обов'язки подружжя по утриманню один одного*. Так, подружжя зобов'язується матеріально підтримувати один одного. Право на утримання (аліменти) має той із подружжя, який є непрацездатним, потребує матеріальної допомоги, за умови, що інший з подружжя може надавати матеріальну допомогу. Непрацездатним вважається той з подружжя, який досяг пенсійного віку, встановленого законом, або є інвалідом I, II чи III групи. Один із подружжя є таким, що потребує матеріальної допомоги, якщо заробітна плата, пенсія, доходи від використання його майна, інші доходи не забезпечують йому прожиткового мінімуму, встановленого законом.

Разом із тим, Закон позбавляє права на утримання того із подружжя, хто негідно поведився у шлюбних відносинах, а також того, хто став непрацездатним у зв'язку з учиненням ним умисного злочину, якщо це встановлено судом. Той з подружжя, хто став непрацездатним у зв'язку з протиправною поведінкою іншого з подружжя, має право на утримання незалежно від права на відшкодування збитків.

Слід зазначити, що розірвання шлюбу не припиняє права особи на утримання, яке виникло у неї за час шлюбу. Після розірвання шлюбу особа має право на утримання, якщо вона стала непрацездатною до розірвання шлюбу або протягом 1 року від дня розірвання шлюбу і потребує матеріальної допомоги, і якщо її колишній чоловік чи колишня дружина може надавати матеріальну допомогу. Особа має право на утримання і тоді, коли вона стала інвалідом через 1 рік від дня розірвання шлюбу, якщо її інвалідність була результатом протиправної поведінки щодо неї колишнього чоловіка (дружини) під час шлюбу.

Закон передбачає право подружжя на укладення договору про утримання одного з них, у якому визначаються умови, розмір та строки виплати аліментів.

Подружжя, а також особи, шлюб між якими було розірвано, мають право укласти договір про припинення права на утримання в обмін на набуття права власності на житловий будинок, квартиру чи інше нерухоме майно або одержання одноразової грошової виплати. Цей та інші договори мають бути нотаріально посвідчені і підлягають державній реєстрації.

5. Права та обов'язки батьків і дітей

СК України визначає особисті та майнові права та обов'язки батьків і дітей. Так, *батьки зобов'язані*: виховувати дитину в дусі поваги до прав та свобод інших людей, любові до своєї сім'ї та родини, свого народу, своєї Батьківщини; піклуватися про здоров'я дитини, її фізичний, духовний та моральний розвиток; забезпечити здобуття дитиною повної загальної середньої освіти, готувати її до самостійного життя; поважати дитину.

Передача дитини на виховання іншим особам не звільняє батьків від обов'язку батьківського піклування щодо неї.

Закон забороняє будь-які види експлуатації батьками своєї дитини, фізичні покарання дитини батьками, а також застосування ними інших видів покарань, які принижують людську гідність дитини.

Закон надає *батькам такі права щодо дитини*: переважне право перед іншими особами на особисте виховання дитини; право залучати до виховання дитини інших осіб, передавати її на виховання фізичним та юридичним особам; право обирати форми та методи виховання, крім тих, які суперечать закону, моральним засадам суспільства.

Дитина має право противитися неналежному виконанню батьками своїх обов'язків щодо неї, аж до звернення за захистом своїх прав та інтересів до органу опіки та піклування, інших органів державної влади, органів місцевого самоврядування, громадських організацій, а при досягненні 14-річного віку - і безпосередньо до суду.

Батьки зобов'язані утримувати дитину до досягнення нею повноліття. Закон зобов'язує батьків утримувати своїх повнолітніх непрацездатних дочку, сина, які потребують матеріальної допомоги, якщо вони можуть таку матеріальну допомогу надавати. Якщо повнолітні дочка, син продовжують навчання і у зв'язку з цим потребують матеріальної допомоги, батьки зобов'язані утримувати їх до досягнення 23-річного віку за умови, що вони можуть надавати матеріальну допомогу. У свою чергу, повнолітні дочка, син зобов'язані утримувати батьків, які є непрацездатними і потребують матеріальної допомоги. Закон звільняє від такого обов'язку дітей, якщо мати, батько були позбавлені батьківських прав і ці права не були поновлені.

Мати або батько можуть бути позбавлені судом батьківських прав, якщо вона або він: не забрали дитину з пологового будинку або з іншого закладу охорони здоров'я без поважної причини і протягом шести місяців не виявляли щодо неї батьківського піклування; ухиляються від виконання своїх обов'язків по вихованню дитини; жорстоко поведуться з дитиною; є хронічними алкоголіками або наркоманами; удаються до будь-яких видів експлуатації дитини, примушують її до жебракування та бродяжництва; засуджені за вчинення умисного злочину щодо дитини.

Особа, позбавлена батьківських прав: втрачає особисті немайнові права щодо дитини та звільняється від обов'язків щодо її виховання; перестає бути законним представником дитини; втрачає права на пільги та державну допомогу, що надаються сім'ям із дітьми; не може бути усиновлювачем, опікуном та піклувальником; не може одержати в майбутньому тих майнових прав, пов'язаних із батьківством, які вона могла б мати у разі своєї непрацездатності (право на утримання дитиною, право на пенсію та відшкодування збитків у разі втрати годувальника, право на спадкування); втрачає інші права, засновані на спорідненості з дитиною.

Разом із тим, особа, позбавлена батьківських прав, не звільняється від обов'язку щодо утримання дитини. Одночасно з позбавленням батьківських прав суд може на вимогу позивача або за власною ініціативою вирішити питання аліментів на дитину.

Мати, батько, позбавлені батьківських прав, *мають право на звернення до суду з позовом про поновлення батьківських прав*. Поновлення батьківських прав неможливе, якщо дитина була усиновлена й усиновлення не скасоване або не визнане недійсним судом. Поновлення батьківських прав неможливе, якщо на час розгляду справи судом дитина досягла повноліття.

6. Опіка й піклування

Опіка та піклування - це правові форми захисту особистих немайнових і майнових прав та інтересів громадян.

Опіка й піклування встановлюються відповідними відділами та управліннями державної адміністрації районів, районів міст Києва та Севастополя, виконавчими комітетами міських чи районних у містах рад народних депутатів.

Опіка встановлюється: над неповнолітніми віком до 14 років, які з тих чи інших причин залишилися без батьківського піклування; над громадянами, визнаними судом недієздатним унаслідок душевної хвороби або недоумства.

Піклування встановлюється: над неповнолітніми дітьми віком від 14 до 18 років, які з тих чи інших причин залишилися без батьківського піклування; над громадянами, визнаними судом обмежено дієздатними; над особами, які за станом здоров'я не можуть самотійно захищати свої права.

Опікуни і піклувальники призначаються переважно з числа осіб, близьких підопічному, тільки за їх згодою, а над повнолітніми особами - тільки на їх прохання. *Не можуть бути опікунами й піклувальниками особи*, які: не досягли 18 років; визнані судом недієздатними, або обмежено дієздатними; позбавлені батьківських прав; інтереси яких суперечать інтересам підопічних; які зловживають спиртними напоями, наркотичними засобами.

Дитина, над якою встановлено опіку, або піклування, має право: на проживання в сім'ї опікуна, або піклувальника, на піклування з його боку; на забезпечення їй умов для всебічного розвитку, освіти, виховання і на повагу до її людської гідності; на збереження права користування житлом, у якому вона проживала до встановлення опіки або піклування. У разі відсутності житла така дитина має право на його отримання відповідно до закону; на захист від зловживань із боку опікуна або піклувальника.

Опікун (піклувальник) зобов'язаний: виховувати дитину; піклуватися про її здоров'я, фізичний, психічний, духовний розвиток; забезпечити одержання дитиною повної загальної середньої освіти.

Опікун (піклувальник) має право: самотійно визначати способи виховання дитини з урахуванням думки дитини та рекомендацій органу опіки та піклування;

вимагати повернення дитини від будь-якої особи, яка тримає її у себе не на підставі закону або рішення суду.

СК України передбачає одну з форм правового захисту дітей - *патронат*. Так, за договором про патронат орган опіки та піклування передає дитину, яка є сиротою або з інших причин позбавлена батьківського піклування, на виховання (за плату) у сім'ю іншої особи (патронатного вихователя) до досягнення дитиною повноліття.

7. Житловий фонд України та його види

Житловий фонд України - це сукупність жилих будинків, а також жилих приміщень в інших будівлях, що знаходяться на території республіки для постійного проживання громадян.

Житловий фонд України включає:

державний житловий фонд — це житловий фонд місцевих рад народних депутатів, а також житловий фонд, який знаходиться у повному господарському віданні чи оперативному управлінні державних підприємств, організацій, установ (так званий відомчий житловий фонд);

громадський житловий фонд - жилі будинки і жилі приміщення в інших будівлях, що належать колективним сільськогосподарським підприємствам та іншим кооперативним організаціям;

фонд житлово-будівельних кооперативів - жилі будинки, що належать житлово-будівельним кооперативам;

приватний житловий фонд - жилі будинки (частини будинків), квартири, що належать особам на праві приватної власності.

До житлового фонду *не входять* нежилі приміщення в жилих будинках, призначені для торговельних, побутових та інших потреб непромислового характеру.

У складі житлового фонду в *самостійну категорію* виділяють будинки і житлові приміщення спеціального призначення, наприклад, гуртожитки.

8. Право громадян на житло та форми його реалізації

Стаття 47 Конституції України гарантує: “Кожен має право на житло. Держава створює умови, за яких кожний громадянин матиме змогу побудувати житло, придбати його у власність або взяти в оренду. Громадянам, які потребують соціального захисту, житло надається державою та органами місцевого самоврядування безоплатно або за доступну для них плату відповідно до закону. Ніхто не може бути примусово позбавлений житла інакше як на підставі закону за рішенням суду”.

Основні житлові права громадян: одержання у безстрокове користування жилого приміщення; приватизація квартир (будинків) державного житлового

Фонду; придбання квартир (будинків) у житлових кооперативів; індивідуальне будівництво житла; судовий захист від протиправних посягань на житло.

Житлові обов'язки громадян: дбайливо ставитися до будинку, в якому вони проживають; використовувати жиле приміщення відповідно до його призначення; додержуватись правил користування жилими приміщеннями; економно витрачати воду, газ, електричну і теплову енергію; своєчасно вносити квартирну плату і плату за комунальні послуги.

Норма жилої площі в Україні на одну людину встановлюється в розмірі 13,65 м² (ст. 47 Житлового кодексу України).

9. Договір житлового найму

Стаття 61 ЖК України передбачає укладення *договору житлового найму* приміщення. Право користуватися житлом реалізується на підставі договору житлового найму.

Договір укладається письмово на підставі ордеру між наймодавцем і наймачем (громадянином, на чие ім'я видано ордер). Типовий договір найму приміщення передбачає правила користування житлом, утримання жилого будинку і прибудинкової території.

Ордер на жиле приміщення - це письмове розпорядження на його заселення, що видається на підставі рішення виконавчого комітету органу місцевого самоврядування чи місцевої державної адміністрації. Він є єдиною підставою для заселення в надане жиле приміщення, видається лише на вільне жиле приміщення, має чітко встановлену форму.

Ордер здається в житлово-експлуатаційну організацію і є підставою не тільки для заселення в житло, а й для укладення з відповідальним квартиронаймачем договору житлового найму.

Житловим кодексом України передбачено, що *особи несуть кримінальну, адміністративну чи іншу юридичну відповідальність* згідно із законом, якщо вони винні: у порушенні правил користування жилими приміщеннями, санітарних правил утримання місць загального користування, використання їх не за призначенням; у порушенні правил експлуатації житла, безгосподарності в його утриманні; у пошкодженні житла, устаткування та об'єктів благоустрою, а також у скоєнні інших правопорушень, передбачених чинним законодавством.

10. Приватизація державного житлового фонду

Приватизація державного житлового фонду - відчуження квартир (будинків) та належних до них господарських споруд і приміщень державного житлового фонду на користь громадян України.

Метою приватизації державного житлового фонду є створення умов для здійснення права громадян на вільний вибір способу задоволення потреб у житлі,

залучення громадян до участі в утриманні й збереженні існуючого житла та формування ринкових відносин.

Об'єкти приватизації: квартири багатоквартирних будинків та одноквартирні будинки, які використовуються громадянами на умовах найму; незаселені квартири, частини будинків, одноквартирні будинки після закінчення їх будівництва, реконструкції, ремонту та поточного звільнення.

Способи здійснення приватизації:

1) безоплатна передача громадянам квартир із розрахунку санітарної норми 21 м² загальної площі на наймача і на кожного члена його сім'ї та додатково 10 м² на сім'ю;

2) продаж надлишків загальної площі квартир (будинків) громадян України, що мешкають в них або перебувають в черзі потребуючих поліпшення житлових умов.

За громадянами, які не виявили бажання приватизувати житло, у якому вони мешкають, залишається чинний порядок отримання й користування житлом на умовах найму.

При здійсненні приватизації державного житлового фонду всі громадяни України одержують і використовують *житлові чеки* - приватизаційні папери.

Не підлягають приватизації: квартири-музеї; квартири (будинки), розташовані на територіях закритих військових поселень та біосферних заповідників, національних парків, ботанічних садів, музеїв-заповідників; кімнати в гуртожитках; квартири (будинки), які перебувають в аварійному стані; квартири (кімнати, будинки), віднесені в установленому порядку до числа службових, а також квартири (будинки), розташовані в зоні безумовного (обов'язкового) відселення, забрудненій унаслідок аварії на Чорнобильській АЕС.

Висновок

Сімейне право України – це самостійна галузь права, що регулює особисті і майнові відносини, що впливають зі шлюбу й приналежності до родини.

Житлове право України - це сукупність правових норм, що регулюють житлові правовідносини між громадянами та громадян із державними та громадськими організаціями у процесі реалізації конституційного права людини й громадянина на житло.

Питання до семінарського заняття:

1. Дайте визначення шлюбу й сім'я.
2. На яких принципах будуються шлюбно-сімейні відносини?
3. Який порядок укладання шлюбу?
4. Між якими особами укладення шлюбу не допускається? Чому?
5. Який порядок припинення шлюбу?
6. Які відносини регулює шлюбний договір?

7. В чому полягають особисті права та обов'язки подружжя?
8. В чому полягають майнові права та обов'язки подружжя?
9. Які взаємні права та обов'язки батьків і дітей передбачені законодавством?
10. Які форми правового захисту вам відомі?
11. Дайте визначення поняття житлового права України.
12. Що таке житловий фонд? Назвіть його складові.
13. Розкрийте зміст договору житлового найму.
14. Який порядок приватизації житла? Охарактеризуйте способи приватизації житла.
15. Назвіть житлові права та обов'язки громадян.

Література:

- Конституція України 1996 р.
- Сімейний кодекс країни.
- Житловий кодекс України.
- Закон України „Про правові засади цивільного захисту” від 24.06.2004 р.
- Указ Президента України “Про національну програму “Діти України” № 63/96 від 18.01.1996 р.
- Наказ Міністерства освіти України “Про затвердження Положення про навчально-виховні заклади для дітей-сиріт та дітей, що залишилися без піклування батьків” № 137 від 13.05.1998 р.
- Постанова Кабінету Міністрів України “Про затвердження Порядку передачі дітей, які є громадянами України на усиновлення громадянам України та іноземним громадянам і здійснення контролю за умовами та проживанням у сім'ях усиновителів” № 775 від 20.07.1996 р.
- Ариванюк Т.О. та ін. Сімейне право України: Підручник для студ.юрид. вузів і ф-тів / В.С. Гопанчук (ред). – К.: Істина, 2002. – 304 с.
- Жилинкова И.В. Имущественные правоотношения в семье // В сб. “Правовая система Украины: теория и практика”. – К., 1993.
- Житлове законодавство України / Укладачі: М. К. Галянтич, Г.І. Коваленко. – К.: Юрінком Інтер, 1998.
- Ромовская З.В. Пути совершенствования семейного законодательства Украины // Проблемы развития гражданского законодательства. – Х., 1993.
- Штефан М.І. Предстаництво громадян у суді. – К.: “Либідь”, 1991.
- Шпиталенко Г.А., Шпиталенко Р.Б. Основи правознавства: Навч.посіб. – К.: Каравела, 2003. – 384 с.

Тема 9. ОСНОВИ АДМІНІСТРАТИВНОГО ТА КРИМІНАЛЬНОГО ПРАВА УКРАЇНИ

План

Вступ

1. Поняття та джерела адміністративного права України.
2. Поняття та види адміністративних правопорушень. Суб'єкти адміністративних правопорушень.
3. Поняття адміністративної відповідальності.
4. Поняття та завдання кримінального права.
5. Поняття ознаки, види та склад злочину.
6. Кримінальна відповідальність.
7. Кримінальне покарання та його види.

Висновок

Зростання правопорушень та злочинності в Україні, особливо організованої, насильницької та корисливої, що спостерігається в останні роки, викликано переломним періодом розвитку України. Це ставить перед державою серйозні завдання боротьби з таким явищем. З цією метою вживаються політичні, економічні, організаційні, законодавчі та інші заходи.

1. Поняття та джерела адміністративного права України.

Адміністративне право - це система правових норм, які регулюють суспільні відносини управлінського характеру, що виникають у сфері державно-управлінської діяльності органів виконавчої влади.

Предметом адміністративного права є державне управління.

Державне управління в Україні - це підзаконна, юридично-владна, організуюча діяльність державних органів виконавчої влади, яка полягає в практичному виконанні законів у процесі повсякденного управління господарським, соціально-культурним і адміністративно-політичним будівництвом.

Адміністративно-правові відносини можна визначити як відносини: між вищими і підпорядкованими їм органами державного управління; між органами державного управління і відомчими державними підприємствами, установами і організаціями; між органами державного управління і недержавними підприємствами, організаціями; між органами державного управління й громадянами.

Систему джерел адміністративного права складають: Конституція України; Кодекс України про адміністративні правопорушення; Закони України “Про об'єднання громадян”, “Про державну службу”, “Про місцеве самоврядування в Україні” та ін.; Постанови Верховної Ради України; Укази й розпорядження

Президента України; Постанови і розпорядження Кабінету Міністрів України; нормативні акти виконавчих органів влади та органів місцевого самоврядування, акти громадських організацій.

До основних завдань Кодексу про адміністративні правопорушення входять: охорона соціально-економічних, політичних та особистих прав і свобод громадян, а також юридичних осіб, суспільного (конституційного) ладу України, усіх форм власності, встановленого порядку управління, державного і громадського порядку; зміцнення законності; запобігання правопорушенням; виховання громадян у дусі точного й неухильного дотримання Конституції та законів України.

2. Поняття та види адміністративних правопорушень. Суб'єкти адміністративних правопорушень.

Адміністративне правопорушення – це протиправна, провинна (умисна або необережна) дія чи бездіяльність, яка посягає на державний або громадський порядок, власність, права й свободи громадян на встановлений порядок управління, і за яку законодавством передбачена адміністративна відповідальність.

Адміністративне правопорушення характеризують такі *ознаки*: протиправність дії або бездіяльності; провинність; карність; суспільна небезпечність.

Склад адміністративного правопорушення становлять:

- суб'єкт (громадяни України, іноземці, особи без громадянства, які досягли 16 років, осудні особи; посадові особи);
- об'єкт (суспільні відносини, які складаються у сфері адміністративно-організаційної діяльності і порядку управління; людина, її здоров'я, честь і гідність; власність; права й свободи громадян);
- суб'єктивна сторона (вина у формі умислу або необережності);
- об'єктивна сторона (причинно-наслідковий зв'язок між дією і шкідливими наслідками).

Кодекс України про адміністративні правопорушення визначає такі *види порушень*: у галузі охорони праці і здоров'я населення; що посягають на власність; у галузі охорони природних ресурсів, пам'яток історії та культури; у промисловості, будівництві та в галузі використання електричної і теплової енергії; у сільському господарстві; на транспорті, у галузі шляхового господарства й зв'язку; у галузі торгівлі, громадського харчування, сфері послуг, у галузі фінансів і підприємницької діяльності; у галузі житлових прав громадян, житлово-комунального господарства та благоустрою; у галузі стандартизації, якості продукції, метрології, та сертифікації; що посягають на громадський порядок і громадську безпеку; що посягають на встановлений порядок управління.

3. Поняття адміністративної відповідальності.

Адміністративна відповідальність - це вид юридичної відповідальності громадян і посадових осіб, що полягає у застосуванні до особи, яка вчинила адміністративне правопорушення заходів державного примусу.

Адміністративній відповідальності підлягають особи, які досягли 16-річного віку.

Не підлягають адміністративній відповідальності особи, які діяли: у стані крайньої необхідності; у стані необхідної оборони; у стані неосудності.

Адміністративне стягнення - необхідний правовий наслідок порушення (невиконання) адміністративних заборон, що полягає в осуді поведінки порушника й обмеженні його особистих благ, матеріальних та інших правових інтересів, в чому виражається оцінка вчиненого діяння.

Кодекс про адміністративні правопорушення визначає такі *види адміністративних стягнень*: попередження; штраф; оплатне вилучення предмета, який став знаряддям вчинення або безпосереднім об'єктом правопорушення; конфіскація предмета, який став знаряддям вчинення або безпосереднім об'єктом адміністративного правопорушення, грошей, одержаних внаслідок учинення адміністративного правопорушення; позбавлення спеціальною права, наданого громадянинуві (на строк до 3-х років); виправні роботи (на строк до місяців); адміністративний арешт до 15 діб (не застосовується до вагітних жінок, жінок, які мають дітей віком до 12 років, до осіб, які не досягли 18 років, до інвалідів I і II груп).

Щодо неповнолітніх, які вчинили адміністративне правопорушення, можуть застосовуватися *заходи адміністративного впливу*, а саме: зобов'язання публічно, або в іншій формі, попросити вибачення у потерпілого; застереження; догана, або сувора догана; передача неповнолітнього під нагляд батькам або особам, які їх замінюють, чи під нагляд педагогічному або трудовому колективу за їх згодою, а також окремим громадянам на їх прохання; в ряді випадків неповнолітні від 16 до 18 років підлягають адміністративній відповідальності на загальних засадах.

Законом передбачені також *заходи адміністративного примусу*, а саме: попереджувальні (перевірка документів, заборона випуску на лінію несправного автотранспорту); заходи адміністративного припинення (затримання правопорушника, огляд і вилучення речей); примусове лікування; безпосередній фізичний вплив (застосування спеціальних засобів, зброї); заходи адміністративного стягнення.

Закон визначає *органи, які уповноважені розглядати справи про адміністративні правопорушення*. До них належать: адміністративні комісії при виконавчих комітетах місцевих Рад народних депутатів; районні суди; органи внутрішніх справ, державні інспекції тощо.

4. Поняття та завдання кримінального права.

Кримінальне право - це система правових норм, які визначають основи і принципи кримінальної відповідальності, встановлюють, яка суспільна дія є злочином і яке покарання може бути застосоване до особи, котра його вчинила.

Завдання кримінального права: охорона суспільного ладу України, його політичної і економічної систем, захист державного суверенітету від злочинних посягань; забезпечення захисту життя, здоров'я, честі і гідності громадян, їх конституційних прав і свобод; захист власності, громадського порядку, довкілля; викорінювання усіляких порушень правопорядку і, перш за все, злочинів; забезпечення миру й безпеки людства; усунення причин, що породжують злочини.

Основним джерелом кримінального права є Кримінальний кодекс України (далі за текстом — КК України), який прийнятий 05.04.2001 р. і набрав чинності 01.09.2001 р. Він складається із Загальної та Особливої частини.

У Загальній частині представлено норми загального значення, зокрема щодо поняття самого злочину, його ознак, дії КК України у просторі та часі, класифікації та підстав кримінальної відповідальності, кримінального покарання та його видів, призначення покарання та звільнення від нього тощо.

Особлива частина КК України визначає відповідальність за конкретні види злочинів.

КК України діє відносно певного кола осіб, у певних просторових та часових межах. Так, згідно зі ст. 4 КК України злочинність і караність діяння визначаються законом про кримінальну відповідальність, який діяв на час учинення цього діяння. Закон про кримінальну відповідальність, який скасовує злочинність діяння або пом'якшує кримінальну відповідальність, має *зворотню дію* у часі, тобто поширюється на осіб, що вчинили відповідні діяння до набрання таким законом чинності, у тому числі на осіб, які відбувають покарання або відбули покарання, але мають судимість. Закон про кримінальну відповідальність, що встановлює злочинність діяння або посилює кримінальну відповідальність, не має зворотної дії у часі.

У відповідності до ст. 6 КК України особи, які вчинили злочини на території України, підлягають кримінальній відповідальності за КК України. Злочин визнається вчиненим на території України, якщо його було почато, продовжено, закінчено або припинено на території України, а також, якщо його виконавець або хоча б один із співучасників діяв на території України.

Ст. 7 КК України визначено, що громадяни України та особи без громадянства, що постійно проживають в Україні, які вчинили злочини за її межами, підлягають кримінальній відповідальності за КК України, якщо інше не передбачено міжнародними договорами України, згода на обов'язковість яких надана Верховною Радою України.

Згідно зі ст. 8 КК України, іноземці або особи без громадянства, що не

проживають постійно в Україні, які вчинили злочини за її межами, несуть в Україні відповідальність у випадках, передбачених міжнародними договорами, або якщо вони вчинили особливо тяжкі злочини проти прав і свобод громадян України або інтересів України.

Разом із тим, ст. 25 Конституції України встановлює, що громадянин України не може бути виданий іноземній державі. Це правило поширюється і на ті випадки, коли іноземна держава хоче покарати українського громадянина за вчинений на її території злочин. Видача з цією самою метою іноземців чи осіб без громадянства може мати місце, якщо вона передбачена відповідними міжнародними договорами.

5. Поняття ознаки, види та склад злочину.

Злочин - передбачене Кримінальним кодексом України суспільне небезпечне провине діяння (дія або бездіяльність), вчинене суб'єктом злочину.

Не є злочином дія або бездіяльність, яка хоча формально і містить ознаки будь-якого діяння, передбаченого КК України, але через малозначущість не становить суспільної небезпеки, тобто не заподіяла і не могла заподіяти істотної шкоди фізичній чи юридичній особі, суспільству або державі (ст. 11 КК України).

Злочин характеризують такі *ознаки*: суспільна небезпечність діяння; кримінальна протиправність; провинність; кримінальна караність.

Залежно від ступеня тяжкості розрізняють такі *категорії злочинів*:

- *невеликої тяжкості* - за які передбачене покарання позбавленням волі на строк не більше двох років, або інше, більш м'яке покарання середньої тяжкості - за які передбачене покарання позбавленням волі на строк не більше п'яти років;

- *тяжкі злочини* - за які передбачене покарання позбавленням волі на строк не більше десяти років;

- *особливо тяжкі злочини* - за які передбачене покарання позбавленням волі на строк понад десять років або довічного позбавлення волі.

Склад злочину - це сукупність передбачених кримінальним кодексом ознак, які визначають суспільно-небезпечне діяння як злочин.

Елементи складу злочину:

1. Об'єкт злочину - те, на що спрямований злочин: власність, майнові та немайнові права, свободи й обов'язки громадян;

2. Суб'єкт злочину - фізична осудна особа, яка вчинила злочин (нею можуть бути громадяни України, іноземці, особи без громадянства, що досягли 16, в окремих випадках 14 років);

2. Об'єктивна сторона злочину - зовнішня форма злочинної діяльності, яка піддається спостереженню, оцінці. Включає: суспільне небезпечне діяння; злочинний наслідок діяння; причинний зв'язок між ними; спосіб вчинення діяння; місце, час, знаряддя й засоби вчинення злочину.

4. Суб'єктивна сторона злочину: провина - наявність в особі психічного ставлення до дії або бездіяльності у формі умислу або необережності.

Форми вини:

- умисел: прямий; непрямий;
- необережність: злочинна недбалість; злочинна самовпевненість.

Мета злочину - це прагнення особи, яка вчиняє суспільне небезпечне діяння, досягти його злочинного результату.

Мотив злочину - це внутрішні процеси, що відображаються у свідомості особи і спонукають її вчинити злочин.

Стадії вчинення злочину - це певні етапи готування й здійснення навмисного злочину, що різняться характером дій на кожному етапі.

З огляду на стадії вчинення, розрізняють злочини:

- незакінчений (готування до злочину; замах на злочин);
- закінчений.

Співучастю у злочині є умисна спільна участь декількох суб'єктів злочину у вчиненні умисного злочину.

В залежності від виконуваної ролі розрізняють такі *види співучасників*: виконавець, організатор, підбурювач, посібник.

Залежно від кількості суб'єктів та умов учинення ст. 28 КК України розрізняє такі *види злочинів*: злочин, учинений групою осіб; злочин, учинений за попередньою змовою групою осіб; злочин, учинений організованою групою; злочин, учинений злочинною організацією.

Умови кримінальної відповідальності кожного зі співучасників злочину визначаються ст. 29-30 КК України.

6. Кримінальна відповідальність.

Кримінальна відповідальність - це один із видів юридичної відповідальності, правовий наслідок учинення злочину, який полягає у застосуванні до винної особи заходів державного примусу у формі кримінального покарання.

Підставою для кримінальної відповідальності є факт учинення злочину та його склад. Вона застосовується лише судом і лише до особи, винної у скоєнні злочину. Кримінальній відповідальності підлягає осудна особа за вчинення будь-якого злочину з 16 років, а за деякі найбільш небезпечні злочинні діяння кримінальну відповідальність встановлено з 14 років (ст. 22 КК України).

Кримінальний кодекс України визначає *обставини, що виключають суспільну небезпечність і протиправність діяння*, а саме: необхідна оборона; уявна оборона; затримання особи, що вчинила злочин; крайня необхідність; фізичний або психічний примус; виконання наказу або розпорядження; виконання спеціального завдання з попередження чи розкриття злочинної діяльності організованої групи чи злочинної організації.

Законом передбачені *підстави звільнення від кримінальної відповідальності*.

До них належать: дійове каяття винного; примирення винного з потерпілим; передача особи на поруки; зміна обстановки; закінчення строків давності; закон про амністію чи акт помилування; застосування примусових заходів виховного характеру (до неповнолітніх); спеціальні види звільнення за Особливою частиною КК

7. Кримінальне покарання та його види.

Кримінальне покарання - це особливий захід державного примусу, що застосовується судом від імені держави до особи, винної у вчиненні злочину, і полягає в передбаченому законом обмеженні прав і свобод засудженого.

Застосовуючи кримінальне покарання, *держава переслідує такі цілі*: настання негативних наслідків для винного (кара); виправлення й перевиховання засудженого; запобігання вчиненню засудженим нових злочинів (спеціальне попередження); запобігання вчиненню злочинів іншими особами (загальне попередження).

Кримінальне покарання характеризується тим, що воно: призначається тільки за вироком суду і відповідно до закону; призначається лише для особи, визнаної винною у вчиненні злочину; призначається судом від імені держави і в інтересах всього суспільства, а отже має публічний характер; має особистий, персоніфікований характер і не може розповсюджуватися на інших осіб; полягає у тому, що засуджений зазнає кари за вчинений злочин, тобто певних утрат і страждань, передбачених кримінальним і виправно-трудоим законом; має спеціальну мету і тягне судимість; не має на меті завдати фізичних страждань засудженій особі або принижувати її гідність; являє собою справедливий акт правосуддя.

Види кримінальних покарань:

1. *Основні*: громадські роботи; виправні роботи; службові обмеження для військовослужбовців; арешт; обмеження волі; тримання в дисциплінарному батальйоні військовослужбовців; позбавлення волі на певний строк; довічне позбавлення волі.

2. *Додаткові*: позбавлення військового спеціального звання, рангу, чину або кваліфікаційного класу; конфіскація майна.

3. *Змішані* (можуть застосовуватися як основні, та і як додаткові): штраф; позбавлення права обіймати певні посади або займатися певною діяльністю.

Закон враховує обставини, що пом'якшують та обтяжують покарання за вчинений злочин. Так, згідно зі ст. 66 КК України, *обставинами, які пом'якшують покарання*, визнаються: з'явлення із зізнанням, щире каяття або активне сприяння розкриттю злочину; добровільне відшкодування завданого збитку або усунення заподіяної шкоди; вчинення злочину неповнолітнім; вчинення злочину жінкою в стані вагітності; вчинення злочину внаслідок збігу тяжких особистих, сімейних чи інших обставин; вчинення злочину під впливом

погрози, примусу або через матеріальну, службову чи іншу залежність; учинення злочину під впливом сильного душевного хвилювання, викликаного неправомірними або аморальними діями потерпілого; вчинення злочину з перевищенням меж крайньої необхідності; виконання спеціального завдання з попередження чи розкриття злочинної діяльності організованої групи чи злочинної організації, поєднане з учиненням злочину у випадках, передбачених КК України.

При призначенні покарання суд може визнати такими, що його пом'якшують, та інші обставини, не зазначені вище.

Обставинами, які обтяжують покарання визначаються: вчинення злочину особою повторно та рецидив злочинів; вчинення злочину групою осіб за попередньою змовою; вчинення злочину на ґрунті расової, національної чи релігійної ворожнечі або розбрату; вчинення злочину у зв'язку з виконанням потерпілим службового або громадського обов'язку; тяжкі наслідки, завдані злочином; вчинення злочину щодо малолітнього, особи похилого віку або особи, що перебуває в безпорадному стані; учинення злочину щодо вагітної жінки, коли винний знав про її стан; вчинення злочину щодо особи, яка перебуває в матеріальній, службовій чи іншій залежності від винного; вчинення злочину з використанням малолітнього або особи, що страждає психічним захворюванням чи недоумством; вчинення злочину з особливою жорстокістю; вчинення злочину з використанням умов воєнного або надзвичайного стану, інших надзвичайних подій; вчинення злочину загальнонебезпечним способом; вчинення злочину особою, що перебуває у стані алкогольного сп'яніння або у стані, викликаному вживанням наркотичних або інших одурманюючих засобів.

У Кримінальному Кодексі України передбачено можливості для звільнення від відбування покарання.

Висновок

Адміністративне право – це галузь права, що регулює суспільні відносини, які виникають у процесі державного управління та виконавчо-розпорядчої діяльності.

Кримінальне право - це система правових норм, які визначають основи і принципи кримінальної відповідальності, встановлюють, яка суспільна дія є злочином і яке покарання може бути застосоване до особи, котра його вчинила.

Питання до семінарського заняття:

1. Дайте визначення адміністративного права.
2. Що являє собою предмет адміністративного права?
3. Які ознаки властиві державному управлінню?
4. Охарактеризуйте джерельну базу адміністративного права. В чому її особливості?

5. Дайте визначення адміністративного правопорушення.
6. Хто може бути суб'єктом адміністративного правопорушення?
7. Назвіть види адміністративних правопорушень?
8. Які ви знаєте види адміністративних стягнень?
9. Що таке злочин? Які його ознаки та склад?
10. Яка класифікація злочинів вам відома?
11. Що таке стадія вчинення злочину? Які стадії вам відомі?
12. Які обставини виключають суспільну небезпечність і протиправність діяння?
13. Назвіть основні види кримінальних покарань?
14. Перерахуйте обставини, що пом'якшують покарання.

Література:

- Конституція України 1996 р.
- Про державну службу України. Закон України. Відомості Верховної Ради України № 47, 1993 р.
- Закон України “Про місцеве самоврядування в Україні” від 24.04.1997 р.
- Закон України „Про правові засади цивільного захисту” від 24.06.2004 р.
- Закон України “Про об'єднання громадян” від 16.06.1992 р.
- Кодекс України про адміністративні правопорушення.
- Кримінальний кодекс України.
- Кримінально-процесуальний кодекс.
- Відомості Верховної Ради України. – К., 2001. – с. 25-26.
- Гончарук С.Т. Суб'єкти адміністративного права України: Навчальний посібник. – К., 1998.
- Колпаков В.К. Адміністративне право України: Підручник. – К., 1999.
- Кримінальне право України: Загальна частина. Підручник / За ред. В.А. Клименка, М.І. Мельника. – К.: Правові джерела, 2002.
- Тацій В., Сташис В. Новий Кримінальний кодекс України // Право України. - № 7. – 2001. – с. 3-9.
- Шпиталенко Г.А., Шпиталенко Р.Б. Основи правознавства: Навч.посіб. – К.: Каравела, 2003. – 384 с.

Рекомендовані теми для рефератів та обговорень:

1. Особливості формування державно-правових інститутів у різних народів.
2. Законність, правопорядок, суспільний порядок і дисципліна.
3. “Ніщо так не сприяє людській чесноті, як законодавство...”.
4. “Ми повинні бути рабами законів, щоб стати вільними”.
5. “Пороки народу майже завжди кореняться в його законодавстві”.
6. Правове виховання як засіб підвищення рівня правосвідомості та правової культури.
7. Форми правового виховання.
8. Самовиховання як важлива форма правового виховання.
9. Правове мислення та його значення для правової поведінки.
10. Правова та правомірна поведінка.
11. Юридичні наслідки та причини правопорушення.
12. Державна влада і права людини: зв'язок, протиріччя, перспективи взаємодії.
13. В перші роки після революції 1917р. у Росії, право було підлегле так називаній революційній правосвідомості. Усе, що визнавалося корисним для інтересів революції вважалося законним. Чи згодні ви з таким принципом?
14. Чому теоретики більшовизму політику ставили вище права?
15. Чи може сучасне суспільство обійтися без держави?
16. “Народ - єдине джерело влади!” зміст і значення конституційної норми.
17. Чи зацікавлена держава в тім, щоб громадяни добре знали свої права?
18. “Пороки народу майже завжди кореняться в його законодавстві”.
19. Суть та значення права в діяльності органів та підрозділів МНС України.
20. Поняття безпеки держави та характеристика її основних складових.
21. Роль та значення працівника МНС України в підтриманні високого рівня держави.
22. Регулювання державою рівня пожежної безпеки та надзвичайних ситуацій.
23. Конституції та конституційно-правові основи суспільного ладу зарубіжних країн.
24. Проблеми становлення конституціоналізму в Україні.
25. Конституційно-правові проблеми захисту прав дитини.
26. Конституційно-правовий статус людини та громадянина.
27. Людина як найвища соціальна цінність.
28. Вибори у зарубіжних країнах: поняття, соціальне призначення та політична роль.
29. Вибірчий процес у зарубіжних країнах.
30. Вибірчі системи зарубіжних країн.
31. Яка з двох виборчих систем - пропорційна і мажоритарна - справедливіше?
32. Вибірчий процес і його стадії.
33. Абсентеїзму.

34. Референдум у зарубіжних країнах.
35. Загальна характеристика інституту президента в зарубіжних країнах.
36. Усунення з поста Президента в порядку імпічменту.
37. Місце уряду в системі вищих органів державної влади у зарубіжних країнах.
38. Поняття виконавчої влади і система її органів.
39. Міністерство з питань надзвичайних ситуацій.
40. Загальна теорія та стан парламентаризму у зарубіжних країнах.
41. Законодавчий процес у зарубіжних країнах.
42. Депутатське звернення та депутатський запит.
43. Особливості правового регулювання праці і відпочинку працівників цивільного захисту.
44. Особливості трудової діяльності неповнолітніх.
45. Особливості трудової діяльності жінок.
46. Дисциплінарна відповідальність.
47. Пенсійне забезпечення в Україні.
48. Соціальний захист сім'ї та дитинства.
49. Соціальний захист працівників цивільного захисту.
50. Реалізація права власності в Україні.
51. Загальна характеристика окремих видів цивільно-правових договорів.
52. Цивільно-правова відповідальність.
53. Спадкування за законом і за заповітом.
54. Шлюбно-сімейні правовідносини в міжнародному праві.
55. Сім'я - це кристал суспільства.
56. Шлюбний контракт: "за" чи "проти"?
57. Влаштування дітей, позбавлених батьківського піклування.
58. Застосування сімейного кодексу України до іноземців та осіб без громадянства, законів іноземних держав і міжнародних договорів в Україні.
59. Право громадян на житло і форми його реалізації.
60. Співвідношення державного управління з виконавчою владою.
61. Адміністративна відповідальність неповнолітніх.
62. Основи адміністративного процесу.
63. Проведення по справах про адміністративні правопорушення.
64. Склад та стадії злочину.
65. Чи може страта зупинити ріст тяжких злочинів?
66. Смертна кара: "за" чи "проти"?
67. Рабство в минулому і сьогодні.
68. "Мій будинок - моя міцність". Що означає цей англійський афоризм?
69. Геноцид: уроки війни.
70. Які органи ефективніше в захисті прав українських громадян: міжнародні чи національні?
71. Повага до праці: чи залежить вона від форми власності?
72. Страйку: "за" і "проти".

73. Злочинність у сучасній Україні.
74. Які злочини особливо небезпечні сьогодні?
75. Чи здатне кримінальне покарання виправити злочинця?
76. Співучасть у злочині.
77. Кримінальне покарання.
78. Особливості кримінальної відповідальності і покарання неповнолітніх.

ЗМІСТ

Вступ.....	3
Тема 1. Основні загальні поняття теорії права та держави.....	4
Тема 2. Конституція як основний закон держави і суспільства.....	17
Тема 3. Права та обов'язки громадян України.....	28
Тема 4. Конституційне регулювання виборів та референдуму як форм безпосередньої демократії. Територіальний устрій України.....	40
Тема 5. Загальна характеристика системи органів державної влади.....	51
Тема 6. Основи цивільного права та процесу.....	67
Тема 7. Законодавство про працю та соціальний захист населення.....	78
Тема 8. Основи сімейного та житлового права України.....	89
Тема 9. Основи адміністративного та кримінального права України.....	102
Рекомендовані теми для рефератів та обговорень.....	111

Навчальне видання

Конспект лекцій з дисципліни “Правознавство”.

Укладачі: **Островерх** Ольга Олександрівна
Белан Сергій Володимирович

Підписано до друку 25.02.2005 р. Формат 60x84 1/16.
Папір 60 г/м². Друк ризограф. Ум.друк. арк. 7,1
Тираж 100 прим. Вид.№ 17/05. Зам.№
Розмножувально-копіювальний сектор
Академії цивільного захисту України
61023, м. Харків, вул. Чернишевського, 94

